

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra estetiky

Magisterská diplomová práce

Metafora jako nástroj komunikace a kreativního myšlení

Autor práce: Antonín Polícar

Vedoucí práce: Doc. Tomáš Kulka, Ph.D.

Praha 2013

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 22. 7. 2013

Antonín Polícar

Tímto bych rád poděkoval docentu Kulkovi jak za cenné připomínky, tak i za projevenou důvěru a trpělivost během vzniku této práce.

ABSTRAKT

Práce je přehledovou studií k tématu metafory v jazyce, komunikaci a myšlení. První část představuje stručný historický pohled na zrod a vývoj uvažování o metafoře coby legitimním kognitivním nástroji a nikoli jen řečnický či poetický působivém, leč neinformativním jazykovém prostředku. Druhá část práce se snaží zmapovat různorodé směry soudobého výzkumu metafory na poli filosofie jazyka, kognitivní psychologie a lingvistiky a nalézt mezi nimi možné styčné body a komplementaritu. V celku se práce zaměřuje zejména na teorie, které do jisté míry narušují tradiční představu o metafoře jako o okrajovém fenoménu jazyka a komunikace a naopak zdůrazňují její centrální úlohu ve významotvorných aktivitách lidské mysli. Ačkoli se práce nezabývá metaforou primárně v souvislosti s uměním, její relevance pro estetiku spočívá v tom, že zde prezentované teorie vyzdvihují určité estetické či poetické aspekty lidského racionálního uvažování i každodenní komunikace.

Klíčová slova: *metafora, analogie, jazyk, komunikace, kognice*

ABSTRACT

This work is concerned with the role of metaphor in language, discourse and thought. The first section presents a brief historical survey of the origins and development of theorizing about the metaphor as a legitimate cognitive tool and not just a rhetorically or poetically effective but otherwise uninformative sort of expression. The aim of the second section is to outline several different accounts of metaphor given by contemporary researchers in the fields of the philosophy of language, cognitive psychology and linguistics as well as to hint at some possible ways they could be interconnected. Especially those theories are concerned which in some way diverge from the traditional view on metaphor as a fringe phenomenon of language and discourse and which on the contrary stress its central role in the meaning-making activity of the human mind. Although the work does not focus primarily on the metaphor in art, its relevance for aesthetics lies nevertheless in its highlighting certain aesthetic or poetic aspects of human reasoning and everyday communication.

Keywords: metaphor, analogy, language, communication, cognition

OBSAH

Úvod [7]

1. Průkopníci teorie metafor [16]

1.1 Počátky myšlení o metafoře [16]

1.1.1 Aristotelova teorie metafor [17]

1.1.2. Metafora v kontextu tropologie [22]

1.2 Ut pictura poiesis [24]

1.3 Úvahy o metaforickém původu jazyka a myšlení [25]

1.4 Strukturálně-sémiotický přístup [28]

1.4.1 Jakobsonovy metaforicko-metonymické parametry jazyka, myšlení a kultury [29]

1.4.2 Automat na metaforu podle Umberta Eca [33]

2. Metafora v komunikaci a myšlení z pohledu (převážně) soudobých teorií [38]

2.1 Propoziční aspekt [44]

2.1.1 Analogická báze metafor [45]

2.1.1.1 Teorie mapování struktury [46]

2.1.1.2 Heuristický potenciál analogie [49]

2.1.1.3 Analogie jádrem myšlení [51]

2.1.2 Jak metafora tvoří kategorie [53]

2.1.2.1 Teorie duální reference [54]

2.1.3 Teorie relevance a místo metafor v mezilidské komunikaci [57]

2.1.3.1 Relevance a poetický efekt [62]

2.1.3.2 Emergentní význam [65]

2.2 Nepropoziční aspekt [68]

2.2.1 Metafora jako senzo-motorická simulace [69]

2.2.2 Teorie konceptuální metafor [73]

ZÁVĚR [77]

Metafora jako nástroj komunikace a kreativního myšlení

Úvod

Metafora - jev, který byl poprvé pojmenován v antickém Řecku jakožto jeden ze stylistických prostředků, jimiž disponují básníci a řečníci, představuje v současnosti vysoce atraktivní téma pro badatele z řady nejrůznějších oborů. Počet teoretických článků a knih zabývajících se metaforou narostl za posledních několik desítek let takřka exponenciálně.¹ Metaforologové dnes mají dokonce svá vlastní odborná periodika i specializovaná akademická pracoviště.² Zásadním faktorem v tomto neutuchajícím metaforologickém bádání je, domnívám se, fakt, že uvažuje-li se hlouběji o metafoře a metaforičnosti, děje se tak zpravidla v horizontu obecnějších otázek po tom, kterak vůbec funguje jazyk, komunikace a myšlení. Z tohoto širokého zaměření pak plyne pro metaforologické bádání příznačná interdisciplinarita. Zejména od druhé poloviny 20. století, kdy nastal metaforologický boom, lze stopovat zkoumání metafor napříč obory tak různými jako jsou literární teorie, filosofie jazyka, myslí či vědy, logika, estetika, hermeneutika, psychologie, psycholingvistika, korpusová lingvistika, kognitivní lingvistika, translatologie, umělá inteligence či neurovědy.³ Existují dále také snahy prakticky aplikovat teoretické poznatky o metafoře mj. například v oblasti reklamy a marketingu

- 1 Pro představu, jen Shibblesova (1971) bibliografie studií zabývajících se metaforou do roku 1970 čítá okolo 3000 záznamů. Její aktualizovaná verze od van Noppa a kol. (1985) doplňuje některé významné texty, které Shibbles opomněl, a navíc přidává odkazy na nové práce, které vznikly mezi lety 1970-1985. Celkový objem této bibliografie činí 4300 referencí. A konečně je zde nejnovější on-line bibliografická databáze metafor a metonymie provozovaná nizozemským nakladatelstvím Johna Benjamina, která prezentuje seznam prací o metafoře a metonymii napsaných po roce 1990. Tato každoročně aktualizovaná databáze v současnosti obsahuje kolem 9500 referencí.
- 2 Od roku 1986 vychází časopis *Metaphor and Symbol* (původně *Metaphor and Symbolic Activity*). Za zmínku stojí také německý internetový časopis www.metaphorik.de. Z akademických institucí je to pak magisterský obor *Metaphor in discourse*, jenž lze v současnosti studovat na Amsterodamské univerzitě, viz <http://www.metaphorlab.vu.nl/en/>.

(Zaltman a Zaltmanová 2008), vzdělávání (Willoxová a kol. 2010) či v analýze politického a mediálního diskurzu (Drulák 2009).

Kromě zmíněné vazby na jazykovědné, psychologické a epistemologické otázky se dalším důvodem neutuchajícího zájmu o metaforu zdá být fakt, že se jedná o jev poměrně těžko uchopitelný, jenž se vzpírá jednoznačné a všeobecně uznávané definici, čímž přirozeně podněcuje batatele k jeho stále novému a novému promýšlení. Stačí si uvědomit už jen to, že metafora je členem celé rodiny příbuzných pojmů, do níž bychom mohli zařadit také *alegorii*, *symbol*, *přirovnání*, *analogii*, *model*, *idiom* či *metonymii* – a jistě bychom našli některé další - které spolu velmi úzce souvisejí a v lecčem se překrývají.

Pokusím se zde nyní na úvod s pomocí několika definic načrtnout provizorní představu o tom, co vše by mohlo být metaforou. Tak kupříkladu Websterův on-line slovník definuje metaforu následovně:

„1) řečová figura, v níž slovo či věta, jež doslovně označují nějaký druh předmětu či ideje, jsou použity namísto jiného slova či věty za účelem naznačení jejich vzájemné podobnosti či analogie (jako např. topit se v penězích) (...)

2) předmět, událost či myšlenka pojaty jako metafora: symbol“⁴

V českém Ottově naučném slovníku (1901, 17. díl) zase najdeme tuto definici:

„druh tropů, přenáška, t.j. záměna pojmu méně názorného jiným, jenž více hoví naší představivosti. Děje se tak na základě jejich podoby, vzájemého vztahu.“

Již z těchto dvou definic vychází najevo, jak široké oblasti jevů se metafora může týkat. Hovoří se zde nejprve o metafoře jako o určitém typu užití jazyka, kdy výraz *topit se*, jehož doslovným významem je řekněme cosi jako *být obklopen až po hlavu množstvím tekutiny a nemoci přitom dýchat*, je použit v novém kontextu (*topit se v penězích*), v němž

3 Mnoho z těchto rozmanitých přístupů k metafoře je zastoupeno např. ve sbornících *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought* (Gibbs 2008) či *Metphor and Thought* (Ortony 1993).

4 Angl. orig. zde: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/metaphor?show=0&t=1368211741>.

vyjadřuje cosi, co je onomu původnímu doslovnému významu podobné či analogické. Hned poté se ale dodává, že metafora může být také mimojazykové povahy. Metaforou se může stát předmět (např. když nám někdo prezentuje mapu Itálie jako botu či v mracích ukazuje obličej) nebo událost (např. když se herec v divadelním představení v určitém momentu děje odebere do temného koutu jeviště, a metaforicky tak vyjádří smrt postavy, již ztělesňuje). A konečně metaforický může být pojem či myšlenka (např. když o ekonomice přemýšlíme jako o živém organismu, který je jednou nemocný, jindy zase zdravý, či uvažujeme o milostném vztahu jako o cestě, na níž potkáváme nejrůznější nástrahy). V každém případě se jedná o znak či symbol, tedy o reprezentaci něčeho prostřednictvím něčeho jiného - v souladu s definicí v Ottově slovníku o reprezentaci méně názorného tím, co je názornější - přičemž vztah mezi reprezentujícím a reprezentovaným se zdá spočívat na různých druzích podobnosti, a to na škále od povrchní ikonické podobnosti (Itálie – bota) až po hluboké strukturální analogie (ekonomika – živý organismus).⁵

Pro metaforu se tak zdají být charakteristické vždy dvě věci, výrazy, pojmy či myšlenky, které jsou dány do vzájemné souvislosti. Ivor A. Richards (1981) tyto dvě komponenty metafory nazývá *tenor* a *vehikulum*. V mnoha soudobých studiích se však častěji užívá termínů *zdrojová doména* a *cílová doména*. Označme je zde prozatím schematicky *A* a *B*. Základní syntaktická forma metafory, ať už se jedná o metaforický výraz či metaforickou myšlenku, pak může být vyjádřena formou subjekt-predikátového výroku:

A je B (např. člověk je virus).

Převážná většina teorií operuje právě s touto explicitní predikativní formou metafory. Avšak mnohdy může být tato forma přítomna pouze implicitně, jako je tomu např. u metafor *verbálních*: „*ledové větry kňourají ve tmě*“ (Trakl), či *genitivních*: „*němé výkřiky zrcadel*“ (Unagaretti).⁶ Obě uvedené metafory lze nicméně poměrně snadno převést na

⁵ Prozatím ponechávám stranou definici analogie i problematiku rozdílu mezi metaforou a přirovnáním.

⁶ Uvedené příklady metafor jsou převzaty z knihy Hugo Friedricha *Struktura moderní lyriky* (2005), kde autor kromě uvedených typů rozlišuje také metaforu *predikativní*: „*černá holubice je noc*“ (Lasker-Schülerová), *atributivní*: „*pobřeží s čelem hada*“ (Alberti) a *přístavkové*: „*tvář, znějící*

onu základní predikativní formu *A je B*. Jelikož se jedná o personifikace (t.j. druh metafory reprezentující neživé věci jako živé bytosti), mohou být obě metafory parafrázovány formou *A je B* následovně:

ledové větry jsou kňourající bytosti;

*zrcadla jsou bytosti vydávající němé výkřiky.*⁷

Jako jeden z klíčových rysů metafor bývá dále uváděna významová (sémantická) tenze a interakce mezi oněmi dvěma složkami. Richards (1981: 51) píše:

„Užíváme-li metafory, máme aktivní dvě myšlenky zároveň, které jsou doprovázené jedním slovem či větou, jejichž význam je výsledkem interakce oněch dvou myšlenek“

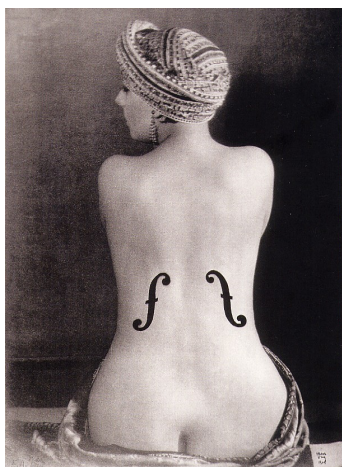
Podobně i Jan Mukařovský pod heslem *Metafora* v *Masarykově slovníku naučném* (1929, 4. díl) m.j. uvádí:

„Nezbytnou podmínkou účinnosti metafory je vědomí významové dvojitosti, jakési napětí mezi slovem očekávaným a slovem na jeho místo vstupujícím.“

Někteří autoři pak zdroj tohoto napětí popisují jako „*logickou opozici*“ (Beardsley 1962), „*záměrný kategoriální omyl*“ (Goodman 2007) či jako (úmyslné) porušení zásad racionální, kooperativní komunikace (Grice 2000). Velmi zřetelně je toto charakteristické napětí také v případě vizuálních metafor. Jak si všímá Noël Carroll (2001), společným rysem metaforických obrazů se zdá být simultánní přítomnost dvou různorodých motivů daných do souvislosti např. formou jejich vzájemného překrytí, jako to vidíme na fotografické koláži Mana Raye (obr. 1) založené na poetické hře tvarové korespondence mezi ženskou postavou a violoncellem.

lastura“ (Eluard).

⁷ Podrobněji se problematikou převádění různých syntaktických typů metafor na prototypickou formu *A je B* zabývá Máchová (2010).

Obr. 1. Man Ray, *Le Violon d'Ingre*, 1924. Zdroj: internet.

Existuje ovšem mnoho metafor (nyní primárně jako jazykových jevů), u nichž v důsledku častého užívání došlo k tomu, že ono původně přítomné významové napětí bylo utlumeno či zcela vymizelo. Příkladem může být výraz *počítačová myš*, který v našem vědomí obvykle nevyvolává souběžně představu živé myši a jí se podobajícího technologického výrobku. To proto, že tato metafora již zevšedněla, stala se součástí běžné slovní zásoby a nyní si již její původně metaforické povahy nejsme takřka vědomi. Metafory tohoto typu bývají někdy nazývány *mrtvé metafory* či také *katachréze*.⁸ Někteří teoretici se domnívají, že „mrtvé

metafory nejsou již více metaforami a náleží k doslovné řeči stejně tak, jako mrtvý člověk není již více člověk, nýbrž mrtvola“ (Mácha 2010: 2). Avšak k tomu bych dodal, že narozdíl od mrtvého člověka, jehož již nelze oživit, mrtvé metafory lze mnohdy oživit poměrně snadno a sice tak, že jim dodáme vhodný kontext. Uvedu vlastní příklad:

Prvním signálem zemětřesení byly počítačové myši zmateně pobíhající po stole.

Mrtvé metafory jsou takto vždy potenciálně živé, a zůstávají tudíž i nadále metaforami.

Velmi podstatným motivem ve snaze o vymezení metafory je dále také distinkce mezi *doslovným významem* na jedné straně a *metaforickým* či obecněji *přeneseným* či *figurativním významem* (metaforou, nadsázkou, ironií apod.) na straně druhé. Doslovný či také *vlastní význam* je tradičně pojímán jako význam, který je objektivně zakódován ve slovech a pojmech a jehož všeobecná znalost v dané komunitě mluvčích je předpokladem komunikace. Podle Gibbse (1994) je tato tradiční představa o doslovném významu založena na víře, že:

⁸ Termín *katachréze* však v poetice neoznačuje jen mrtvé, tj. lexikalizované metafory, nýbrž i metafory a jiné figury, které působí dojmem nesprávnosti a inkonzistence jako např. *opírá se o pramen* (Hrabák 1973: 134).

„[V]ýznamy slov mohou být specifikovány – tak jako ve slovníku – objektivně a s určitostí. Každé slovo má sadu vlastností, jež definují třídu objektů v reálném světě, která tomuto popisu odpovídá“ (1994: 28).

V moderní formální sémantice je navíc doslovný význam výrazu často chápán jako na kontextu nezávislý a je ztotožňován s pravdivostními podmínkami (stavem světa), za nichž je tento výraz pravdivý:

„Doslovný význam a doslovné pravdivostní podmínky mohou být slovům a větám připsány bez ohledu na konkrétní kontext jejich užití“ (Davidson 2006: 210)

Ony zmíněné vlastnosti jako objektivita, určitost, pravdivost či nezávislost na kontextu dodávají doslovnému významu statut jakési nadřazenosti či priority v lidské komunikaci a myšlení a to pak zejména v oblastech, jako je věda či např. právnícké texty, kde jsou takové vlastnosti jazyka nanejvýš žádané. Oproti tomu metafora, jež se na první pohled jeví být spíše jakousi jazykovou hříčkou založenou na interakci mezi doslovným významem výrazu a novým kontextem, do něž je tento výraz zdánlivě nelogicky či iracionálně umísťován, je tradičně považována za anomální způsob užití jazyka, který je sice cenný co do estetických či poetických kvalit, jako je významová nejednoznačnost a z ní pramenící bohatství asociací, představ či dojmů, avšak naprosto nevhodný v racionálním diskurzu např. vědy či filosofie. Jak se ovšem v této práci pokusím ukázat, mnoho převážně soudobých ale i některých historických teorií této tradiční koncepci metafory coby okrajového stylistického prostředku pozbývajícího kognitivní hodnoty zásadně oponuje. V těchto teoriích jsou patrné zejména dvě tendence. Zaprvé, na rovině teorie jazyka a komunikace je to snaha zpochybnit tradiční koncepci doslovného významu jakožto objektivně daného a na kontextu nezávislého, stejně tak jako snaha ukázat, že mezi doslovným a metaforickým významem není kvalitativní nýbrž pouze kvantitativní rozdíl. Metafora se pak z této perspektivy přestává jevit jako jazyková anomálie či jako odchylka od normy doslovnosti a naopak nabývá na významu jakožto přirozený, ba dokonce nutný (viz níže) způsob sdělování myšlenek. Zadruhé, na rovině

teorie kognice je to tendence umísťovat metaforu do samotného jadra myšlení mezi procesy, jako jsou abstrakce, analogické usuzování a pojmotvorba, a spatřovat v ní primární prostředek kreativního myšlení, rozumění a orientace ve světě. Mým cílem v této práci je pokusit se představit ve stručné a systematické podobě právě tyto velice zajímavé a inovativní směry myšlení o metafoře, které, jak se mi zdá, v českém teoretickém prostředí zatím nejsou dostatečně reflektované.⁹ V první části proto vycházím z historických počátků myšlení o metafoře a z její klasické koncepce v antické rétorice a poté nastíním některé teorie, které se od této koncepce v určitých bodech odchyľují. Ve druhé části se pak pokusím sestavit přehledný obraz převážně soudobých a převážně psychologicky založených směrů metaforologického výzkumu, které vyzdvihují onen zmíněný kognitivní aspekt metafory a poukazují na nepostradatelnou úlohu metafor v lidské komunikaci a myšlení.

Nyní by ovšem mohla vyvstat otázka, jaký smysl má předkládat práci, která se zabývá metaforou primárně v souvislostech teorie jazyka, komunikace a myšlení, na katedře estetiky a nikoli spíše třeba na katedře jazykovědy či psychologie? Vždyť z toho, co jsem doposud řekl, by se mohlo zdát, že mi zde jde především o to ukázat, že metafora je cosi víc než *pouhý* estetický či poetický fenomén tak, jako by ony estetické kvality metafory byly pouze druhotným a z kognitivního hlediska nezajímavým problémem. Domnívám se však, že tak tomu zdaleka není. Neboť tím, že vyjmeme metaforu z její domovské oblasti - tedy z oblasti poezie a řečnictví - a studujeme ji jakožto prostředek k dosažení určitého poznání, které je hodno vědce i filosofa, či jako základ abstraktního myšlení a pojmotvorby či jako praktickou formu sdělování myšlenek, ji nikterak nezbavujeme oněch estetických či poetických kvalit, které jsou s metaforou a metaforičností tradičně spojovány, nýbrž právě naopak: odhalujeme tím spíše určitý estetický či poetický rozměr lidského pojmového myšlení a sdělování myšlenek, potažmo lidské racionality jako takové.

Kupříkladu ne náhodou nazývá psycholožka Dedre Gentnerová, jež dlouhodobě zkoumá princip analogie a metafory v lidském a zejména pak vědeckém myšlení, svůj

⁹ Výjimkou je ovšem např. sborník původních českých studií *Model a analogie ve vědě umění a filosofii* (Stachová 1994) či kniha *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky* od Nebeské a kol. (2005).

přístup „kognitivní estetikou“ (Gentnerová a Jeziorski 1993). Ve svých studiích, jimiž se v této práci rovněž budu zabývat (kap. 2.1.1.1), poukazuje na to, že existuje kontinuita mezi uměleckou kreativitou a určitým typem vědeckého objevování. Oběma je společná právě metafora a analogie. Dále lze zmínit v současnosti asi nejznámější teorii metafory Lakoffa a Johnsona (kap. 2.2.2), podle níž je značná část lidského abstraktního myšlení metaforickou extenzí tělesné zkušenosti. K tomu, abychom pochopili, jak abstraktně myslíme, je podle autorů třeba zkoumat nejen logické operace rozumu, nýbrž i to, jak subjektivně pocítujeme vlastní tělo a jeho senzo-motorické interakce s okolím. Domnívám se - a níže zdůvodním - že i toto je neméně estetické téma. Nabízí se dále zmínit článek kognitivního psychologa Andrewa Ortonyho nazvaný *Proč jsou metafory nutné a nikoli jen pěkné* (1975), v němž poukazuje na několik bytostně estetických či poetických vlastností, pro které jsou metafory po tisíciletí ceněným nástrojem básníků, avšak které podle Ortonyho z metafor stejně tak činí nepostradatelný nástroj každodenní komunikační praxe. Metafory podle něj v mezilidské komunikaci plní tři důležité funkce: zaprvé, mají schopnost verbálně vyjádřit to, co se z podstaty jazyka coby sady diskrétních, symbolických jednotek zdá být principiálně *nevyjádřitelné* – totiž subjektivně zakoušené kvality (smyslové, emoční), které na rozdíl od diskrétních jednotek jazyka mají charakter kontinuálního toku vědomí. Zdá se, že metafory mají schopnost do jisté míry překonat tento deficit jazyka a dokážou onu kontinuální kvalitativní zkušenost znakově zprostředkovat (viz kap. 1.2 a 2.2.1). Z toho důvodu nejsou v běžné komunikaci ničím neobvyklým, neboť je jich neustále potřeba všude tam, kde nám jde o to popsat ony subjektivně zakoušené kvality. Pro ilustraci: často se stává, že někomu popíšeme chuť sýra metaforicky jako *ostrou* nebo hudební skladbu jako *sladkou*, protože zkrátka máme pocit, že tyto metafory nejlépe vystihují naši kvalitativní zkušenost. Ovšem kdyby se nás někdo zeptal, co přesně těmito výrazy míníme, jen stěží bychom hledali doslovné výrazy, kterými bychom tyto námi zakoušené kvality detailně objasnily. S tím souvisí i další dvě komunikační funkce metafor. Tou druhou je podle Ortonyho *kompaktnost*. Metafory nám totiž často umožňují vyjádřit velmi ekonomicky, jakoby ve zhuštěné podobě velice komplexní výpověď, kterou bychom jinak doslovně vyjádřili jen zdoluhavě a obtížně (kap. 2.1.3.). Do třetice je pak nezbytnou komunikační funkcí metafor *názornost* či *živost*, s

jakou dokážou zachytit fenomenální zkušenost, a která z nich činí vynikající didaktický prostředek (kap. 2.1.1.2). Všechny tyto postřehy, domnívám se, naznačují, že studium kognitivní funkce metafory nelze oddělit od studia těch vlastností, jimiž metafora vyniká v jazyce poezie – tj. transformace zkušenosti do slov, komplexita sdělení a smyslová názornost.

Na závěr bych v této souvislosti ještě rád doplnil, že to byl Alexander Gottlieb Baumgarten, který v polovině 18. století definoval novou filosofickou disciplínu - estetiku - následovně:

„Estetika (teorie svobodných umění, nauka o nižším poznání, umění krásně myslet, umění analogií rozumu) je vědou o smyslovém poznání“ (1750/2007: §1).

Z této definice je vidět, že oproti dnešnímu obvyklému chápání estetiky jakožto filosofie umění a krásy byla původní koncepce této disciplíny znatelně širší a měla blíže k tomu, co bychom dnes mohli nazvat svého druhu *kognitivní vědou*, tedy vědou o určitých poznávacích procesech v lidské mysli. K tzv. *nižšímu poznání*, jímž se estetika měla m.j. zabývat, Baumgarten řadil smyslovou percepci, imaginaci, kreativní vhled či důvtip spočívající ve schopnosti vnímat podobnosti a odlišnosti mezi věcmi, dále také smyslovou paměť aj. (Mirbachová 2007: xxix). Jeho snahou bylo ukázat, že vedle jasných a zřetelných ideí rozumu, jež tehdejší racionalistickou filosofickou doktrínou byly považovány za privilegované formy pravdivého poznání, hrají i ony „nižší“ formy poznání neméně důležitou roli. Estetika se tak měla postavit po bok své „*starší sestry*“ logiky (Baumgarten 2007: §13). Důvod, proč zde toto uvádím, je ten, že se domnívám, že teorie zkoumající metaforu jakožto zásadní, ba dokonce nutný nástroj poznání, které budou představeny v této práci, velice dobře zapadají právě do této Baumgartenovské kognitivní koncepce estetiky. Zdají se to být totiž přesně ony nižší, estetické formy poznání, které, jak uvidíme, v úvahách o metaforickém myšlení a komunikaci mají hlavní slovo.

1. ČÁST

Průkopníci teorie metafor

V této části práce se pokusím podat stručný výklad několika vybraných teorií či spíše teoretických okruhů, v nichž se historicky formovaly mnohé dosud aktuální otázky typu co je to vlastně metafora, jaké je její místo v jazyce, myšlení a kultuře, v čem spočívá její estetická, kognitivní a komunikační funkce, jaká je role imaginace při interpretaci figurativních výrazů, jaký druh vědění je předpokladem k chápání metafor či zda metafora fungují také v jiných symbolických systémech, než je jazyk. Mým cílem zde není podat podrobný historický přehled vývoje myšlení o metafoře¹⁰, ale spíše přivést pozornost k určitým momentům tohoto myšlení, v nichž se metafora či obecněji figurativní řeč a myšlení ukazují být pozoruhodnými fenomény nemalého estetického i epistemologického významu. Mnohé z těchto momentů se, jak uvidíme, navracejí i v soudobém metaforologickém výzkumu, který bude představen ve druhé části práce.

1.1 Počátky myšlení o metafoře

Metafora je lidstvu známá již od pradávna. Nacházíme ji v nejstarších dochovaných písemných památkách, sumerské mytologii, Biblii či starořecké epice. Nicméně, je třeba mít na paměti, že lidé v tomto mýtickém stádiu vývoje kultury mohli svůj jazyk užívat a rozumět mu zcela jinak než mu rozumíme my dnes. Jak připomíná Eva Kittay: „*Pro současného čtenáře je Homérův výraz 'růžovoprstý úsvit' metaforický. Avšak pro starého Řeka, který věřil, že úsvit je bohyně lidského vzezření, byl takový výraz doslovný a nebo figurativní?* (1990: 19). Podle Kittay je to, co se považuje za metaforu, vždy relativní k sumě přesvědčení, která převládají v daném jazykovém společenství, a která se v průběhu času proměňují.¹¹

¹⁰ Takovýto přehled lze v různém rozsahu nalézt v Johnson (1981), Mácha (2010), Rolf (2005), Leezeberg (2001) či česky v Pavelka (1982).

¹¹ Více k tomuto tématu v kap. 1.3.

Metafora má rovněž své místo v počátcích filosofie. Pro řecké předsókratovské myslitele, jejichž texty představují přechod od mýtického myšlení k filosofii, byla metafora častým způsobem vyjádření myšlenek. Připomeňme například hluboké filosofické metafory Hérakleita z Efesu „život je dítě hrající si s kostkami“ (zlomek B 52) či „ani ten, kdo prochází všechny cesty, nemůže svým krokem najít hranice duše: tak hluboké má určení“ (zlomek B 45).¹² Připomeňme také, že většina filosofického díla Platónova je vystavěna na metaforách (např. známé podobenství o úsečce či podobenství o jeskyni v 6. a 7. knize Ústavy). Podle Marka Johnsona (1981) je ironií historie, že Platón - mistr filosofické metafory - ve svém díle nezanechal jedinou explicitní zmínku o tomto svém umění. Samotné slovo *metafora* (*μεταφορά*), se u Platóna vyskytuje pouze v jeho původním praktickém smyslu (tj. ve smyslu přemístění nějaké věci z jednoho místa na jiné), tedy nikoli ve významu rétorickém a poetickém, kdy se jedná o přenesení jazykového významu. Přesto existuje pokus (Pender 2003) prokázat, že jistou zárodečnou teorií metafory lze spatřovat v Platónově pojetí přirovnání (*eikon*) a modelu (*paradeigma*) coby heuristických nástrojů. Ať už však Platón byl či nebyl nejstarším teoretikem metafory, první explicitně formulovanou a systematicky rozpracovanou definici pojmu *μεταφορά* v jeho rétorickém a poetickém smyslu nacházíme teprve u Aristotela.

1.1.1 Aristotelova teorie metafory

Jak poznamenává Umberto Eco, „z tisíců a tisíců stránek, kterých bylo o metafoře napsáno, pouze několik málo přispělo něčím podstatným k oněm dvěma či třem Aristotelovým myšlenkám.“ (1983: 217). Podívejme se zde proto na některé zásadní momenty těchto úvah.

Aristotelés se o metafoře nejvíce rozepisuje ve spise *Poetika* (335 př.n.l.) v souvislosti s povahou básnického jazyka a dále také ve třetí knize *Rétoriky* (367-322 př.n.l.) v souvislosti s uměním přesvědčivé argumentace.¹³ V *Poetice* (1458a) Aristotelés píše, že

¹² Přel. Zdeněk Kratochvíl. Dostupné na: <http://www.fysis.cz/Herakleitos>.

¹³ V této práci cituji částečně podle českého vydání *Poetiky a Rétoriky* (překl. Antonín Kříž, Praha, Petr Rezek, 1999) a částečně podle řecko-českého vydání *Poetiky* (překl. Milan Mráz, Praha, OIKOYMENH, 2008) a také online anglicko-řeckého vydání (překl. J. H. Freese, 1922) dostupného

předností básnické mluvy je, je-li jasná, ale přitom nepůsobí všedně. K její vznešenosti přispívá užití neobvyklých slov. Těmi Aristotelés rozumí „*slova nářeční, metafora, prodloužená slova a vůbec vše, co se odchyľuje od běžného vyjádření.*“ Definici samotné metafory najdeme v pasáži 1457b10-35:

„*Metafora je přenesení jména na něco jiného, a to buď z rodu na druh, nebo z druhu na rod, nebo z druhu na druh, nebo podle analogie.*“¹⁴

Aristotelovy myšlenky o metafoře obsahují řadu motivů, které se zásadním způsobem promítly do následného vývoje bádání o figurativním jazyce. Předně, metaforické přenesení významu je v Aristotelově pojetí procesem, který se odehrává na úrovni jednotlivých slov, nikoli celých vět. Podle Paula Ricouera byl právě tímto pojetím metafory coby změny významu samostatného slova předurčen značně reduktivní přístup, který byl překonán teprve ve dvacátém století, a to především díky Romanu Jakobsonovi (viz 2.1), který ukázal, že metafora může fungovat na všech úrovních diskurzu, tedy jak úrovni slov, tak celých vět, textů, stylů atd. (Ricoeur 1980: 17).

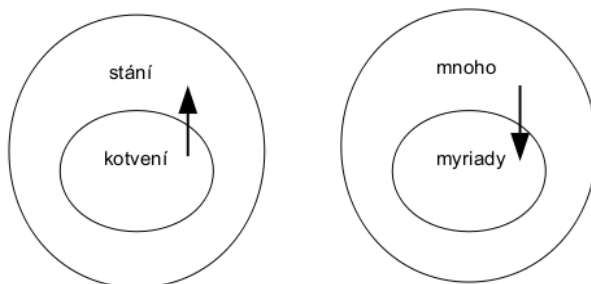
Aristotelés řadí metaforu mezi slova neobvyklá (*xenikon*). Neobvyklost je důsledkem odchýlení od jejich běžného (*kurion*) významu. Tímto pojetím podle řady moderních teoretiků (Johnson 1981, Gibbs 1994, Sperber a Wilsonová 2006, Glucksberg 2001) Aristotelés zasadil do západního myšlení binární opozici mezi *významem doslovným*, který je s výrazem konvenčně spojený nezávisle na kontextu, a *významem figurativním*, který je naopak nevlastní a odvozený z kontextu. Metafora je z hlediska této opozice tudíž cosi druhotného, jakási *odchylka* od normy. Přisuzovat ovšem Aristotelovi jednoznačně tuto striktní pozici je problematické, neboť, jak namítá Ricoeur (2006: 20) i Leezenberg (2002: 33), slovo *kurion* v Aristotelových textech nemusí nutně znamenat *doslovný* význam tak, jak je chápán v moderní lingvistice a filosofii jazyka (viz úvod). Slovo *kurion* u Aristotela spíše označuje význam, který je prostý, běžný, obecný, či také význam,

na: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0059>

14 Ricouer (2006: 17-19) upozorňuje na paradox, že Aristotelés definuje metaforu prostřednictvím jiné metafory, totiž metafory *přenesení (epifora)*. To ovšem není nic neobvyklého. I v soudobých teoriích je metafora popisována v metaforických termínech jako např. *projekce, vidění jako* apod., viz 2. část.

který je obvyklý v určité komunitě mluvčích. Zdá se tedy mít spíše ráz stylistický a sociolektický.¹⁵

Jinou záležitostí Aristotelovy definice metafory je, že je daleko širší oproti tomu, jak metaforu chápeme v dnešní době, neboť uvádí celkem čtyři typy metafor. Každý z nich je zde ilustrován slovním příkladem (Poetika 1457b). K prvnímu typu přenesení - z rodu na druh - Aristotelés uvádí příklad: „*Tady mi stojí loď*“, kde výraz *stojí* má význam konkrétnějšího *kotví*. Druhý typ - přenesení z druhu na rod - ilustruje větou „*Myriady nám služeb už prokázal Odysseus*“, kde výraz *myriady* označující konkrétní množství (myriady znamenají desítky tisíc) nese význam obecnějšího *mnoho*. K těmto prvním dvěma typům přenesení je třeba dodat, že ze soudobé perspektivy již nejsou vnímány jako metafory, ale spíše jako *synekdochy*. Tou se v pozdější helénistické rétorice míní jeden z tropů, jehož podstatou je přenesení významu na základě nahrazení části za celek (lat. *pars pro toto*) či celku za část (*totum pro parte*). Glucksberg (2001: 5) podotýká, že u synekdochy narozdíl od metafory nedochází k přenesení významu z jedné kategorie do druhé, nýbrž že jde pouze o přenesení z vyšší úrovně obecnosti na nižší, či naopak, a to v rámci jedné jediné kategorie (viz obr. 2).

Obr. 2

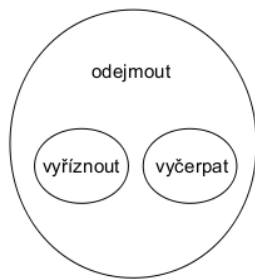
Umberto Eco si navíc všímá, že první dva typy přenesení dávají smysl jediné tehdy, jestliže spolu s nimi předpokládáme určitý kulturní kontext či, řečeno jazykem logiky, univerzum diskurzu, například takové, v

němž je deset tisíc standardně bráno jako označení pro velké množství. „*Lze si [ale] stejně dobře představit jiné měřítko upravené pro astronomické velikosti, podle nějž desítky i stovky tisíc budou zcela nepatrné kvantity.*“ (Eco 1988: XX) Tím, že se opírají o kulturní

¹⁵ Např. v pasáži b1457 Aristotelés píše: „*Obyčejným nazývám to [slovo], jehož užívají všichni, neobvyklým pak, jehož užívají jen někteří.*“

kontext, který dané přenesení činí legitimním, nám ony metafory prvního a druhého typu vlastně sdělují jen to, co jsme již dříve věděli, a ničím novým nás nepřevapí.

Jinak je tomu u třetího a čtvrtého typu přenesení. Ty již intuitivně pocítujeme daleko více jako figurativní. Ke třetímu typu přenesení - z druhu na druh - Aristotelés uvádí příklady *vyčerpav mečem duši* a *vyříznuv nezdolným kovem*. Oba jsou vyjmuty z Empedoklovy básně Očištění. První metafora vyjadřuje akt zabití člověka mečem, k pochopení druhé je třeba znát okolnost, že se jedná o popis aktu nabrání tekutiny z nádoby bronzovou naběračkou, což je ve zmíněné básni umělecky vyjádřeno tak, jako by naběračka tekutinu vyřízla.¹⁶ Pointou je, že v prvním případě je slovo *vyčerpav* užito ve významu *vyříznout* a ve druhém zase slova *vyříznout* ve významu *vyčerpav*. To je podle Aristotela možné díky tomu, že obojí činnost je druhem odejmutí. Přenesení významu se v tomto případě tedy odehrává mezi dvěma různými kategoriemi, které spadají do jedné společné nadřazené kategorie (viz obr. 3).

Obr. 3

Konečně čtvrtý typ přenesení – na základě *analogie* – Aristotelés definuje jako podobnost proporcí či relací - tj, když se první člen se má k druhému jako třetí ke čtvrtému, schematicky $A : B = C : D$. Například *číše se má k Dionýsovi jako štít k Areovi* a *stáří se má k životu jako jako večer ke dni*. Na základě takových vztahů pak může básník metaforicky nazvat číši *Dionýsovým štítem* a štít zase *číší Areovou* anebo večer stářím dne a naopak stáří večerem života. Aristotelés

si v této souvislosti všímá také jedné z funkcí metafory, již je, řečeno s nadsázkou, záplatování lexikálních děr v jazyce. Jde o případy, kdy metafora supluje pojmenování věci, pro které ve slovní zásobě neexistuje žádný doslovný výraz. Jedná se vlastně o ony mrtvé metafory typu *počítačová myš* či *hodinová ručička*, o nichž jsem hovořil v úvodu.

Všimněme si nyní onoho podstatného motivu Aristotelovy teorie, kterým je *podobnost*. Ta má být hlavním principem, na jehož základě se metaforické přenesení významu ve všech čtyřech případech uskutečňuje. „*Tvořit dobré metafory totiž znamená*

¹⁶ Tato poznámka je uvedena v komentáři k českému překladu Poetiky a Rétoriky (Praha, Petr Rezek, 1999, str. 428).

vystihovat podobnost mezi věcmi“ (Poetika 1459a). S tímto úzce souvisí problém rozdílu mezi metaforou a přirovnáním. „*Také přirovnání (eikon) je druhem metafory*“, píše Aristotelés a pokračuje: „*Rozdíl mezi nimi je nepatrný. Řekne-li se například o Achileovi 'vyskočil na něho jako lev', je to přirovnání; řekne-li se však 'lev vyskočil na něho', je to metafora. Neboť proto, že oba jsou udatní, nazval básník Achilea metaforicky lvem*“ (Rétorika 1406b). Autoři pozdějších, latinsky psaných učebnic rétoriky jako Cicero či Quintilian tuto Aristotelovu myšlenku interpretovali zcela opačně a definovali metaforu jako druh přirovnání, konkrétně jako *zkrácené přirovnání*. Podle Quintiliana (35-96 n.l.) je metafora (lat. *translatio*) „*zkrácené přirovnání, liší se od něho tím, že přirovnání obsahuje srovnání s věcí, kterou chceme vyjádřit, kdežto metafora se dává místo oné věci*“ (Quintilianus 1985: 383).¹⁷

Aristotelés vysoce cenil estetickou funkci metafor. Náležité užívání metafor je podle něj nejdůležitějším prostředkem k dosažení výjimečného a působivého projevu (Rétorika 1405a). Tuto schopnost navíc „*nelze převzít od někoho jiného, a naopak to svědčí o talentu*“ (Poetika 1459a). Esteticky působivá metafora podle Aristotela vzniká přenášením významu z věcí, mezi nimiž je určitá podobnost, avšak není to podobnost na první pohled zjevná. „*Je věcí obratného ducha nalézat podobnost i ve věcech, jež jsou značně různé*“ (Rétorika 1412a). Na druhou stranu pokud jsou si věci, mezi nimiž se přenáší až přespříliš vzdálené, nebude výsledná metafora srozumitelná (Rétorika 1406b).

Narozdíl od svých římských následovníků si byl Aristotelés vědom také kognitivní funkce metafor. „*Nejpříjemnější slova jsou ta, jež obohacují naše vědění (...) a je to metafora, která toto umí nejlépe. Když např. básník nazve stáří strniskem, dává zároveň posluchači novou představu pomocí rodového pojmu nadřazeného oběma výrazům, neboť oba označují něco, co odkvetlo.*“ (Rétorika 1410b) Metafory nám tak podle Aristotela umožňují uvažovat o věcech v nových souvislostech, a krom toho tyto věci podávají velmi názorně, neboli „*staví nám věci před oči*“ („*pro ommaton poiein*“, Rétorika 1410b)¹⁸.

17 Tomuto problému se budu více věnovat v kap. 2.

18 Zajímavá je v této souvislosti Aristotelova poznámka o tom, jak je oně názornosti pomocí metafor dosaženo. Totiž nejlépe tak, jestliže mluvčí užije výrazu označujícího „*věci ve stavu aktivity*“ (Rétorika 1411b). Např. metafora „*ten jehož mužná síla je v plném květu*“ je názorná, jelikož v naší mysli sugestivně navozuje představu procesu kvetení. Podobně je tomu u personifikací, které vykreslují neživé předměty metaforicky jako živé bytosti (Rétorika 1411b-

Aristotelés také nachází úzkou souvislost mezi metaforou a hádankou: „*Z hádanek dobře ustrojených dají se převzít dobré metafory, neboť metafory mluví záhadně vždycky*“ (Rétorika 1405b). Ve spise *Topiky*, v němž se Aristotelés zabývá metodologií logické argumentace, nás varuje před užíváním metafor v definicích, „*neboť vše, co se říká v přeneseném významu, je nejasné*“ (1975: 139b). Zdá se tak, že Aristotelés si byl vědom toho, že metafora je specifický nástroj poznání, který ovšem má jak své výhody, tak i limity.

Je třeba dodat, že Aristotelovy názory na metaforu nepředstavují ucelenou teorii. Mnohé jeho postřehy si žádají další upřesnění a rozpracování. Nicméně je z nich zřejmé, že Aristotelés metaforu pojímal jako záležitost širšího estetického a kognitivního výnamu přesahujícího oblast rétoriky a básnictví.

1.1.2 Metafora v kontextu tropologie

Bohužel v následujícím období helénisticko-římské rétoriky nebyly Aristotelovy myšlenkové podněty využity. Již bylo řečeno, že římstí myslitelé podřadili metaforu pod přirovnání. Pokud o ni vůbec jeví větší teoretický zájem, pak pouze v rámci tzv. *tropologie*, jedné z kapitol římské rétoriky, která se zabývala definicemi a systematizací tropů a řečových figur (*figurae rhetoricales*) coby stylistických prostředků k okrášení řeči (viz Pavelka 1982). *Tropus* je v Quintiliánově definici „*výraz přenesený z přirozeného a základního významu na jiný, aby se řeč ozdobila*“ (Quintilián 1985: 394). Kromě metafory byly mezi mnohé další tropy řazeny také *metonymie* (nahrazení výrazu jiným na základě věcné souvislosti, časové, prostorové, kauzální), *hyperbola* (nadsázka), *personifikace* (připisování vlastností živých bytostí neživým předmětům) či výše zmíněné *přirovnání* a *synekdocha*. Všechny tyto tropy byly v podstatě implicitně obsaženy již v Aristotelově široké definici metafory, avšak teprve v rámci latinské tropologie byly samostatně specifikovány.

1412a). Toto Aristotelovo doporučení je potvrzováno soudobými psychologickými výzkumy čtenářské imaginace, které ukazují, že verbální popisy fyzických pohybů v literárním narativu zapřičiňují čtenářovo hlubší „ponoření se“ do světa literárního díla (viz Kuzmíčová 2012).

Jelikož ovšem byly tropy a figury chápány výhradně jako ozdoba řeči (*ornatus*), nebyla jim připisována žádná kognitivní hodnota. V důsledku toho se teorie metafory potažmo teorie figurativního jazyka nedokázala posunout mimo omezený rámec rétoriky. Tento stav bohužel až na výjimky (viz níže) přetrval po celý středověk a novověk a byl příčinou toho, že se hlubší debata o kognitivní a komunikační funkci metafory nemohla začít rozvíjet dříve než od poloviny 20. století (viz Pavelka 1982: 21, Ricoeur 2006: 49-73, Johnson 1981).

Metafora pojatá coby *tropos* nejeze byla redukována na ozdobu, ale spolu s nástupem moderních empirických věd jakožto modelu pravdy se mnohdy stala též předmětem explicitního pohrdání. Patrně nejvýraznější zneuznání metafory coby legitimního kognitivního a komunikačního nástroje nacházíme v období novověkého britského empirismu. Kupříkladu Thomas Hobbes v *Leviathanovi* píše: „*I když totiž lze v běžné řeči například říci, že 'cesta jde nebo vede sem nebo tam' nebo že 'přísluví říká to nebo ono', třebaže cesta nemůže jít ani přísluví nemůže mluvit, při kalkulování a hledání pravdy nelze takové výrazy připustit*“ (1651/2009: 35). Pro Hobbese je metafora jedním ze způsobů zneužití řeči. Když lidé používají slova metaforicky, „*to jest v jiném významu, než pro který jsou určena, klamou jiné*“ (2006: 26).

Podobně uvažoval o figurativní řeči také John Locke: „*Kdybychom chtěli hovořit o věcech tak, jak jsou, musíme připustit, že každé rétorické umění, až na členění a jasnost, každá vyumělkovaná a obrazná aplikace slov, které vynalezla výmluvnost, se nehodí k ničemu jinému než k vnuknutí nesprávných idejí, k vyvolání vášní, a tedy ke svedení úsudku na scestí, takže jde o dokonalé podvodníky (...). Výmluvnost právě tak jako něžné pohlaví skrývá v sobě příliš přitažlivé půvaby, než aby snesla, že by se vůbec někdo proti ní vyjadřoval. A marně budeš pozvedávat hlas proti oněm uměním klamu, v nichž lidé nacházejí tolik zalíbení, když už jednou chtějí být klamáni*“ (1690/1984: 288).

Ačkoli je zajisté pravda, že metafory mohou být efektivně zneužity k manipulaci lidského myšlení a jednání např. prostřednictvím reklamy či politické propagandy,¹⁹ nelze

19 Kupříkladu George Lakoff v článku nazvaném *Metafory teroru* (2001) analyzuje metafory v prohlášeních americké vlády bezprostředně po teroristických útocích v září 2001, které rétoricky přispívaly k ospravedlnění chystaných válečných „odvetných“ operací. Seminová a Masciová (1996) zase poukazují na metafory užívané Silviem Berlusconiem v rámci jeho populistické volební kampaně v roce 1994, která ho vynesla do křesla italského premiéra.

přehlédnout zjevný paradox, že oba zmínění novověcí filosofové, jež tak vehementně upírali místo metafoře ve filosofickém a vědeckém diskurzu, vyjádřili mnoho svých filosofických myšlenek právě prostřednictvím metafory. Vždyť Hobbesův *Leviathan* není nic jiného než metafora zprostředkující představu státu jakožto obřího biblického monstra. Podobně Locke ve výše uvedené citaci z *Eseje o lidském rozumu* přirovnává rétorickou výmluvnost k ženským vnaďům a na jiném místě zase popisuje lidskou mysl jako *prázdný sekretář*, který je v průběhu života zaplňován idejemi (1984). Nabízí se tak otázka, zda-li je možné, aby filosofové, kteří tak vehementně upírali místo metafoře ve filosofickém a vědeckém diskurzu, byli natolik slepí, že by neviděli, že jejich vlastní filosofické úvahy překypují metaforami? Forrester (2010) se domnívá, že tomu tak mohlo být proto, že tito filosofové zkrátka měli klasické vzdělání, a tudíž také zdědili onu zredukovanou z klasické římské rétoriky vycházející koncepci metafory jakožto pouhé řečnické ozdoby a emočně působivého přesvědčovacího prostředku. V důsledku toho je pak nejspíše ani nenapadlo přemýšlet o metafoře jako o užitečném kognitivním nástroji poskytujícím vhled do určitého problému, byť s ní intuitivně takovýmto způsobem ve svých textech nakládali.

1.2 Ut pictura poiesis

K jednomu z výrazných tematických okruhů ve vývoji myšlení o metafoře náleží také úvahy o její imagnitativní kvalitě. Jak jsem zmínil již v kapitole 1.1, Aristotelés v *Rétorice* (1410b) napsal, že metaforické výrazy mají schopnost „stavět věci před oči“. Metafora je podle něj vhodným jazykovým prostředkem k tomu, jak posluchači poskytnout o nějaké věci názornou a živou představu. O pár století po Aristotelovi nacházíme v Horatiově spise *De arte poetica* (20 př.n.l.) slavnou pasáž začínající slovy *Ut pictura poesis*²⁰, v níž se přirovnává poezie k malířství. Tento motiv se později stal námětem mnoha sémioticky laděných úvah o piktorálně-imaginativní kvalitě poezie v novověké estetice (viz Hlobil

20 Celá pasáž v českém překladu zní: „Básně jsou jako obrazy: jen z pohledu zblízka tě uchvátí jedna a druhá zas, když odstoupíš kousek“ (Horatius 2002: 48).

2001). V pozadí těchto úvah přitom hrál důležitou roli dobový požadavek, že umění má být nápodobou přírody. Teoretici se v důsledku toho přeli o to, které médium, zda obraz či text, je s to přírodu lépe napodobit. Otázkou bylo, jak může jazyk dosáhnout stejné, ba dokonce lepší nápodoby přírody než malba, jestliže znaky, jimiž disponuje, jsou převážně arbitrární a apiktoriální jednotky - dnes bychom řekli, že jazyk je „digitální“ - zatímco znaky, s nimiž pracuje malíř, jako barvy a tvary, reprezentují skutečnost „analogově“, tedy analogicky tomu, jak je vnímána zrakem?²¹ Pro estetiky 18. století J. J. Breitingera a G. E. Lessinga byla odpovědí právě metafora. Ta je v jejich pojetí tzv. *přirozeným znakem*, neboli znakem, který překonává arbitrárnost běžného jazykového znaku tím, že činí věci, jež označuje, v mysli recipienta - slovy Breitingera - „*jakoby viditelné*“ (Hlobil 2001: 90). Z toho důvodu byla metafora považovaná za prostředek umožňující básníkovi přiblížit jazyk přírodě. Jak uvidíme dále v kap. 2.2, představuje toto téma dodnes aktuální problém, který je současnými psychology a lingvisty nahlížen jako projev senzo-motorické simulace v procesu rozumění řeči.

1.3 Úvahy o metaforickém původu jazyka a myšlení

V 18. století to ovšem nebyl jen zmíněný poetologický diskurz, v jehož rámci se vedly úvahy o metafoře coby zvláštním druhu symbolického nazírání, nýbrž motiv metafory figuroval také v rámci v té době velmi rozšířených úvah o tom, kterak vůbec vznikl jazyk (viz Cassirer 1996). Velmi originální teorii v tomto duchu vytvořil zejména všestranně vzdělaný italský právník a profesor rétoriky Giambattista Vico. Ten se ve svém monumentálním díle *Základy nové vědy o společné přirozenosti národů* vydaném roku 1725 pokusil o rekonstrukci způsobu lidského myšlení, jazyka a společenské organizace v archaickém období formování nejstarších civilizací. Vycházel přitom z interpretací dochovaných mýtů, etymologických analýz i z antropologických poznatků o životě primitivních národů žijících v jeho současnosti. Hlavním zjištěním, k němuž Vico dospěl, bylo, že archaická mentalita musela být nutně poetická: „[P]rvní národy pohanstva byly z

21 Viz také rozlišení propoziční a analogové reprezentace v úvodu k 2. části.

prokázané přirozené nutnosti básníky a mluvily v poetických obrazech“ (1991: §34). To, co nám dnes připadá jako „*duchaplný výtvor spisovatelů*“ (1991: §409), byl podle Vica ve skutečnosti jediný možný způsob, jakým tehdejší lidé dokázali myslet a mluvit.

Vico svoji hypotézu zakládá především na představě, že archaičtí lidé nedisponovali abstraktními pojmy a deduktivním myšlením, nýbrž tím, co Vico nazývá *poetická logika*, tedy jakousi zárodečnou formou myšlení, jejímž základem byla smyslovost a metaforická obrazotvornost. Ačkoli první národy nedovedly uvažovat v abstraktních pojmech, neboť „*byly zcela pohrouženy v tělesno a (...) neměly schopnost reflexe, měly živě vyvinutý smysl pro jednotlivé věci, silnou obraznost, aby je uchopily a zveličily, pronikavé nadání vztahovat je k jejich fantastickému rodu²² a robustní paměť, aby je uchovaly*“ (1991: §819). Metafora pak podle Vica byla kognitivním mechanismem, jehož prostřednictvím *první básníci*, jak Vico nazývá archaické lidi, dokázali dát smysl jevům, které přesahovaly horizont jejich bezprostředního tělesně-smyslového vnímání. „*Když si lidé nemohou utvořit žádnou představu o věcech vzdálených a neznámých, posuzují je podle věcí jim známých a přítomných*“, píše Vico (1991: 122). Takto se zrodily první mýty, v nichž „*první básníci připisovali tělesům bytí oživených substancí schopných ovšem jen toho, čeho i oni byli schopni, totiž smyslů a vášně*“ (1991: 404), jako např. když si metaforicky představovali nebe jako boha Jupitera metajícího blesky. Sami ovšem tyto mýty nevnímali jako metafory, tedy myšleno v Aristotelově smyslu jako přenesené významy v rámci daného systému kategorií. A to proto, že žádným takovým systémem kategorií archaické myšlení podle Vica nedisponovalo. Pro archaického člověka neexistovalo nic takového jako původní a přenesené významy. Mýty pro něj byly „*pravdivým vyprávěním*“ (1991: 408), neboli jak píše Danesi (1993: 49) „*byly pro něj právě tak 'pravdivé', jako jsou vědecké teorie 'pravdivé' pro moderního člověka*“ .

Danesi se také domnívá, že Vico byl „*první, kdo rozpoznal psychologickou důležitost metafor*“ (1993: 124), neboť v ní spatřoval kognitivní mechanismus spočívající v „*transformaci perceptů do konceptů*“ (1993: 53) a umožňující zrod symbolického

²² Termínem *fantastický rod* Vico označuje prvotní typ obecných pojmů, které se nezakládaly na abstrahování vlastností od jednotlivin (neboť takovéto intelektuální operace podle Vica archaická mysl nebyla schopna), nýbrž na fantastické představě nějakého boha či héra, který byl modelem či ideálním obrazem, k němuž lidé vztahovali všechny jednotliviny, jež se mu podobaly, např. k fantastickému rodu bájného Achilla vztahovali všechny činy statečných bojovníků.

abstraktního myšlení. Vico je v tomto ohledu průkopníkem myšlenky, která v současnosti zaměstnává mnoho kognitivních vědců a lingvistů, a sice, že jazyk a myšlení jsou extenzemi tělesné zkušenosti (viz 2.2.2). Dokladem toho jsou podle Vica nejen personifikace přírodních jevů v mýtech, ale i fakt, že ve všech jazycích tvoří většinu slovní zásoby mrtvé metafory „vytvořené přenesením z lidského těla, z lidských smyslů a z lidských vášní. Jako hlava znamená vrchol či začátek; je v čele, kdo je vpředu, a od zad se říká vzadu; hrábě, pilka, hřeben mají zuby; kořeny mají vlasy, řeka má rameno a ústí do moře“ (Vico 1991: 405).

Podobně jako Vico uvažoval nad původem jazyka a myšlení o více než sto let později Friedrich Nietzsche. Avšak zatímco Vico chápal metaforu jako „*důležitý mentální nástroj, kterým utváříme naše znalostní struktury umožňující nám orientovat se ve světě*“ (Danesi 1993: 142), pro Nietzscheho bylo totéž důkazem omezenosti lidského poznání zamaskované falešným sebevědomím rozumu a jím vybudované vědy. V esejí *O pravdě a lži ve smyslu nikoli morálním* (1873/2007) tvrdí Nietzsche podobně jako Vico, že celý pojmový systém člověka je původně vystavěn na metaforách. Slovo se podle Nietzscheho stává pojmem ve chvíli, kdy přestává být spojeno s jedinečným smyslovým prožitkem, jemuž vděčí za svůj vznik, a je vztaženo na nespočetné více či méně podobné případy. „*Každý pojem vzniká tím, že bereme ne-stejně za stejné. Tak jako není žádný list zcela shodný s jiným, je pojem listu vytvořen svévolným vynecháním těchto individuálních odlišností, zapomenutím na vše rozlišující, a vzbuzuje nyní představu, jako by v přírodě existovalo kromě listů cosi, co by bylo 'listem vůbec', jakousi praformou, podle níž byly všechny lístky tkány*“ (2007: 13). Podle Nietzscheho tak neexistuje nic jako esence či pravdy skryté ve věcech, které by náš jazyk byl s to objektivně popsat. Vždyť celá realita, jak ji chápeme, je konstruktem našeho jazyka, našich pojmů. Do tohoto konstruktů, který je vlastně jen sítí zkamenělých metafor, se snažíme napasovat přírodu a domníváme se, že ji tím poznáváme, avšak „*příroda nezná žádné formy a pojmy, tedy ani žádné druhy, nýbrž jen jakési nám nepřístupné a nedefinovatelné X*“ (2007: 13-14). Nietzsche tak dochází k závěru, že to, o čem se domníváme, že je pravda, je jen „*pohyblivé vojsko metafor, metonymií, antropomorfismů, zkrátka lidských relací, které (...) po dlouhém užívání připadají lidu pevné, kanonické a závazné: pravdy jsou iluze, o nichž člověk zapomněl, že*

jími jsou, metafory, jež se opotřebovaly a pozbyly smyslové síly, mince se setřeným obrazem, které bereme jen jako kov, a nikoli už jako mince“ (2007: 14).

Snad nám může připadat poněkud zarážející to, že Nietzsche klade rovnítko mezi metaforou a samotný proces abstrakce (braní ne-stejněho za stejné), jímž vznikají pojmy.²³ Vždyť, jak k tomuto stanovisku podotýká Rolf (2005: 248), „*míra, do jaké jsou si věci podřazené pod jeden pojem navzájem podobné, je jednoznačně větší než míra, do jaké se od sebe liší. U metafory je to ale přesně naopak. Věci, jež jsou prostřednictvím metafory spojeny k sobě, vykazují výrazné odlišnosti*“. Rolf se nicméně domnívá, že mezi metaforou a pojmem skutečně není kvalitativní rozdíl, nýbrž pouze kvantitativní. Při podřazení pod pojem jsou to drobné individuální odlišnosti (např. mezi jednotlivými listy) od čehož je abstrahováno, zatímco u metafory se odhlíží od velkých odlišností (2005: 248). Tato pozoruhodná souvislost mezi metaforou a pojmotvorbou, jak uvidíme ve druhé části práce, je ústředním motivem většiny soudobých metaforologických teorií.

1.4 Strukturálně-sémiotický přístup

Nyní se pokusím v základních obrysech představit teorii metafory vytvořenou na půdoryse sémiotiky - teorie znaků - a s ní spojeného strukturalismu - vůdčího paradigmatu v jazykovědě a humanitních disciplínách v první polovině 20. století. Mým cílem je ukázat, že metafora v těchto souvislostech není chápána jako okrajový jev jazyka, či jako pouhá ozdoba řeči, ale naopak, podobně jako ve Vicově a Nietzscheho pojetí, je dáována do souvislosti s podstatou fungování jazyka a symbolické aktivity lidské mysli vůbec. Dalším tématem této kapitoly je rozdíl mezi metaforou a metonymií. Zatímco někteří autoři (např. Searle 1993, Goodman 2007 a svým způsobem i Aristotelés - viz 1.1) chápou metonymii pouze jako podřazený druh metafory, pro autory prezentované v této kapitole je charakteristické, že obě figury pojímají jako dva principiálně odlišné vztahy

²³ Nietzsche se zdá jít dokonce tak daleko, že za metaforickou považuje veškerou reprezentační aktivitu v lidské mysli/mozku. Vznik jazyka tak popisuje následovně: „*Nervový vzruch nejprve přenesen v obraz! První metafora. Obraz zase ztvárněn ve zvuk! Druhá metafora. A pokaždé úplné přeskocení celé sféry, rovnou do nějaké docela jiné a nové*“ (2007: 12).

mezi znaky, respektive jako dva protikladné, avšak komplementární významotvorné mechanismy v jazyce, myšlení a kultuře.

1.4.1 Jakobsonovy metaforicko-metonymické parametry jazyka, myšlení a kultury

Roman Jakobson (1896-1982), jeden z předních představitelů strukturální lingvistiky a estetiky, pokládal metaforu a metonymii za dva základní módy myšlení, které se projevují ve veškeré symbolické aktivitě člověka. S jejich pomocí analyzoval tak rozličné jevy jako afatické poruchy, folklorní poezii, vizuální umění či literární styly a žánry. Abychom lépe pochopili, čím to, že Jakobson vyhradil pro metaforu a metonymii takto široké pole působnosti, je třeba abychom jeho teorii nastínili v souvislosti s některými myšlenkami jeho předchůdce, švýcarského lingvisty a jednoho z otců strukturalismu Ferdinanda de Saussura. Ten ve svém *Kurzu obecné lingvistiky* (1996/1916) popisuje jazyk jako abstraktní znakový systém založený na vzájemných vztazích a protikladech mezi svými prvky. Každý znak tvoří dvě komponenty: *označující* a *označované*. První komponentou je mentální reprezentace zvuku slova neboli *akustický obraz*. Druhou komponentou je *pojmem*, který se v mysli s tímto zvukem asociuje. Význam znaku pak podle Saussura nespočívá jen v tom, co označující označuje – v takovém případě by totiž jazyk byl pouhou sadou nálepek přiřepňovaných na předem dané věci – nýbrž je určován také přítomností a nepřítomností ostatních znaků, vůči nimž stojí v protikladu. Ve známém příkladu Saussure podotýká: „Podobně jako tkví šachová hra zcela v kombinaci různých figurek, má i jazyk povahu systému založeného plně na protikladech svých konkrétních jednotek.“ (1996: 137) Takto negativně vymezený význam znaku Saussure nazývá významovou *hodnotou*. Vzájemné korelace a kontrasty mezi znaky, z nichž se konstituují jejich významová hodnota, jsou dvojího typu, *syntagmatické* a *paradigmatické*²⁴. První typ vztahů panuje mezi jazykovými entitami, které jsou v lineárním toku řeči kombinovány do celků vyšších řádů neboli syntagmat - hlásky do slov, slova do vět, věty do souvětí atd. Např. ve větě

²⁴ Saussure původně užívá termín *asociativní vztahy* (1996: 170). Pod vlivem Romana Jakobsona se však v sémiotickém diskurzu začal častěji užívat termín *paradigmatické vztahy*.

kočka je na rohožce je hodnota každého slova syntagmaticky vymezena jeho pozicí vůči sousedním slovům a vůči celku věty. Na druhou stranu bychom namísto výrazu *kočka* mohli dosadit třeba *pes* a výraz *na rohožce* bychom mohli nahradit výrazem *na gauči* nebo *na měsíci*. Mezi těmito vzájemně nahraditelnými výrazy panují vztahy paradigmatické. Tento typ vztahů spočívá v asociacích mezi jazykovou jednotkou a jejími alternativami virtuálně existujícími v systému jazyka, s nimiž si je v nějakém ohledu podobná (proto je lze vzájemně zaměňovat), ale zároveň se od nich v jiném ohledu liší (tím je vymezena její hodnota).

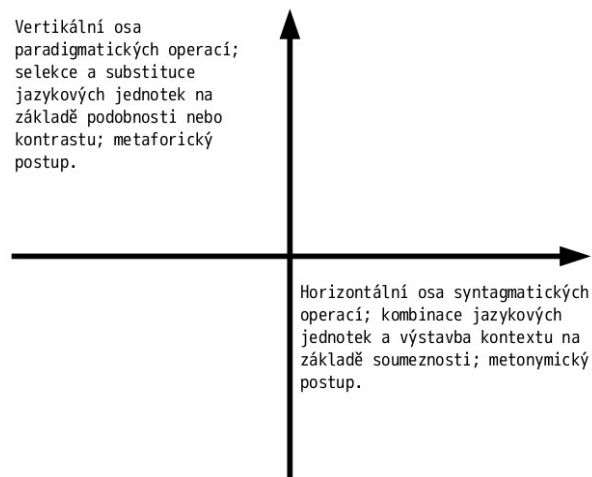
Tyto Saussurovy myšlenky Jakobson rozvíjí ve slavné studii věnované typologii řečových poruch: „Každý jazykový znak předpokládá dva způsoby uspořádání:

1. **KOMBINACE.** Každý znak se skládá z dílčích znaků a/nebo vystupuje v kombinaci s jinými znaky. Z toho vyplývá, že každá jazyková jednotka zároveň tvoří kontext pro jednodušší jednotky a/nebo nachází svůj kontext v jazykové jednotce komplikovanější (...) kombinace a kontextuace (contexture) jsou dvě stránky téže operace.

2. **SELEKCE.** Výběr z alternativ předpokládá možnost substituce jedné alternativy jinou alternativou, která je té první ekvivalentní z jednoho hlediska a z jiného se od ní liší. Selektce a substituce jsou dvě stránky téže operace. (1995a: 57).

V průběhu řeči probíhají obě tyto operace zároveň. Jakobson dále poznamenává, že výrazy, které lze vzájemně nahrazovat, jsou propojeny různými stupni *podobnosti*, „která se pohybuje od ekvivalence synonym až po společné významové jádro vlastní antonymům.“ (1995a: 59) Jelikož metafora je asi nejvýraznější formou těchto vztahů, nazývá Jakobson selekci a substituci *metaforickým postupem*. Oproti tomu, výrazy které lze spolu kombinovat a začleňovat do kontextu jsou propojeny vztahem *soumeznosti*. Tím je míněna věcná souvislost či posloupnost, například časová, prostorová nebo kauzální. A opět, jelikož nejvýraznější formou těchto svazků je metonymie, nazývá Jakobson kombinaci a kontextuaci *metonymickým postupem*. Oba postupy působí jako protikladné, ale zároveň komplementární síly v lidském symbolickém myšlení, a jsou tak vlastně základem veškeré sémiotické aktivity (viz obr. 4).

Jakobson se pokusil klasifikovat poruchy řeči neboli afázie podle toho, která z výše uvedených operací činí pacientovi potíže. Poruchy v oblasti podobnosti se projevují tak,

Obr. 4

že pacient nedokáže rozpoznávat a tvořit paradigmatické vztahy, například popsat význam slova pomocí definice, používat synonyma a metaforu. Jeho hlavní oporou při rozumění a tvorbě řeči je kontext. Je-li tázán, snadno doplňuje slova do kontextu a nemůže-li si na nějaké

slovo vzpomenout, vypomáhá si soumezností, řekne např. *nůž* místo *vidlička*. Naproti tomu pacientovi s poruchou v oblasti soumeznosti činí potíže vztahy syntagmatické. Byť jeho slovní zásoba může být poměrně bohatá, dělá mu problém skládat vybraná slova do větných celků. Jeho řeč sestává buď z jednoslovných promluv či naopak je chaotickým hromaděním slov, gramatická pravidla a smysl pro kontext se vytrácejí. Má-li identifikovat předmět, vypomáhá si substitučním vztahem podobnosti, například mikroskop pojmenuje metaforicky jako dalekoled.

Převažování jednoho či druhého postupu je podle Jakobsona patrné také v umělecké literatuře. V základu poezie podle něj leží princip podobnosti, zatímco próza nachází hlavní oporu v soumeznosti. Symbolismus a romantismus coby literární styly upřednostňovaly metaforičnost, zatímco v literatuře období realismu převládala metonymie a s ní spřízněná synekdocha (typ metonymie založený na vztahu celek za část či část za celek - viz 1.1.). Jako příklad z realistické prózy Jakobson (1995b) uvádí popis sebevraždy Anny Kareninové, v němž se vypravěč synekdochicky zaměřuje na detail hrdinčiny kabelky. Zde dodejme, že Jakobsonovi bývá často připisována zásluha právě za to, že vyzdvihl význam metonymického postupu v umění, který byl do té doby upozadován na úkor metaforu.

Jakobsonův přínos pro moderní estetiku a sémiotiku spočívá mimo jiné v tom, že ukázal, jak lze metaforický a metonymický princip využít i při analýze jiných sémiotických systémů, než je jazyk. Například film podle něj „*pracuje s rozmanitými a s rozličnými co do velikosti zlomky předmětů, s rozličnými co do velikosti zlomky prostoru a času. Mění jejich proporce a konfrontuje tyto zlomky podle souměrnosti nebo podle podobnosti a kontrastu; totiž jde cestou metafory nebo metonymie (dva základní druhy filmové stavby).*“ (1995c: 149) V dějinách moderní malby je zase patrná „*výrazně metonymická orientace kubismu, kde je předmět transformován v soubor synekdoch; surrealističtí malíři na to reagovali vyloženě metaforickým postojem.*“ (1995a: 70)

Jeho myšlenka, že „*vzájemná soutěž mezi metaforickým a metonymickým postupem se projevuje v každém procesu symbolizace, ať už probíhá v lidském nitru nebo ve společnosti,*“ (1995a: 72) ovlivnila celou řadu myslitelů, zejména pak představitelů francouzského strukturalismu a poststrukturalismu, kteří aplikovali metaforicko-metonymické schéma na popis nejrůznějších sémiotických jevů. Zmíňme zde například naratologii Rolanda Barthesa (2002), podle nějž, se vyprávění příběhu rozvíjí pomocí dvou typů narativních jednotek. První z nich *funkce* rozvíjí příběh v prostoru a čase, od zápletky k rozuzlení. Druhý typ, *indicie*, sice vývoj událostí neposouvají, přesto však v příběhu plní významotvornou úlohu - rozvíjí charaktery postav, vykreslují atmosféru děje, zpomalují, zrychlují či oživují tempo vyprávění apod. Funkce předpokládají vztahy metonymické, indicie vztahy metaforické.

Antropolog Lévi-Strauss zase využil metaforicko-metonymické schéma při analýze myšlení primitivních národů, konkrétně při zkoumání struktury mýtu a totemismu (Leach 1974: 48). Psychoanalytik Jacques Lacan pro změnu propojil Jakobsonovo schéma s Freudovou psychoanalytickou teorií výkladu snů, což ho v důsledku přivedlo k představě, že lidské podvědomí je podobně jako jazyk strukturováno pomocí paradigmatických a syntagmatických vztahů (Homer 2005: 43). Konečně, René Driven (2002) spatřuje v Jakobsonově teorii předzvěst soudobé kognitivní lingvistiky studující metaforu a metonymii jako základní kognitivní procesy strukturující lidský pojmový systém a s ním i svět tak, jak mu rozumíme (viz kap. 2.2.2).

1.4.2 Automat na metafory podle Umberta Eca

Prakticky ve všech odborných a dokonce i v některých beletristických textech představitele soudobé sémiotiky Umberta Eca, nalezneme zmínku, ne-li celou kapitolu věnovanou tématu metafory. Pro Eca je sémantický mechanismus metafory klíčem k vysvětlení kreativity lidského jazyka, jeho schopnosti označovat skutečnosti novými jmény, odhalovat dosud neznámé vztahy mezi známými fakty, a tím rozšiřovat naše vědění. Podobně jako Jakobson i Eco staví svoji teorii na rodílu mezi metaforou a metonymií.

Ve druhé kapitole knihy *Role čtenáře* (1979) Eco inspirovan v oboru kybernetiky a umělé inteligence vysvětluje svoji teorii metafory pomocí představy hypotetického výpočetního stroje, který dovede nápadité metafory mechanicky vytvářet. Třeba dodat, že takováto představa je již mnohem staršího data. Algoritmus pro generování metafor totiž navrhl již v polovině sedmnáctého století italský jezuitský učenec Emanuele Tesauró (1592-1675), který se nikoli náhodou stal historickou předlohou postavy otce Emanuela - konstruktéra automatu na metafory - v Ecově románu *Ostrov včerejšího dne* (1995). Ve skutečnosti však Tesaurův barokní „automat“ není žádný opravdový stroj, nýbrž čistě teoretické pojednání o rétorice, které bylo vydáno v roce 1655 pod názvem *Aristotelský dalekohled (Il Cannocchiale Aristotelico)*. Tento spis je v podstatě návodem, kterak využít metaforickou představivost a důvtip pro odhalování neobvyklých souvislostí mezi fakty vědění. K tomu je podle Tesaura zapotřebí nejprve vytvořit co nejpodrobnější seznam všech dosud známých věcí a ty pak metodou kombinatoriky stavět do rozmanitých vztahů. Tesauró ve svém spise rozvíjí představu znalostního tabulkového rejstříku strukturovaného na základě deseti Aristotelových kategorií (odtud název spisu). U každé kategorie pak vyjmenovává její členy a u každého členu věci, jež pod něj spadají. Eco názorně ilustruje, jak Tesauró svůj zásobník pojmů užívá pro generování metafor. Kdybychom chtěli najít vhodnou metaforu například pro trpaslíka, „*mohli bychom už ze zmíněného seznamu rejstříku vybrat definice Myrmidona nebo Myšičky zplozené horou. Ale k tomuto seznamu se přidá další který by pro každou malou věc postupně podle toho, kterou z deseti kategorií bereme v úvahu, určil: v případě kategorie Kvantity, čím se tato*

malá věc měří nebo z čeho se skládá; v případě kategorie Kvality, zda je viditelná či jakými nestvůrnostmi se vyznačuje; v případě kategorie Vztahů, k čemu patří nebo s čím je spřízněna, zda je hmotná a jakou má formu; v případě kategorie Aktivní a Pasivní, do jaké míry je schopna činnost vykonávat a do jaké ji snášet, a tak dále. A bude-li nás zajímat, čím se tato malá věc měří, rejstřík by nás měl odkázat například na palec“ (2009: 237).

To, co Eca především zajímá na tomto pozoruhodném díle barokní rétoriky, je Tesaurův pokus vybudovat model sémantického univerza, které je organizováno na způsob encyklopedie. Každá teorie, které jde o to vysvětlit princip tvoření a interpretace metafor, musí pracovat s určitým typem reprezentace znalostí. Dusud se podle Eca uplatňují dva konkurenční modely: *model slovníku* a *model encyklopedie*. Zatímco „*podle modelu slovníku je jazyk řadou položek vysvětlovaných výstižnou definicí, obvykle sestavenou z konečné sady sémantických univerzálií, které už nemohou být dále analyzovány, (...) model encyklopedie je založen na předpokladu, že každá položka jazyka musí být interpretována každou další jazykovou položkou, která s ní může být spojována podle nějakých předchozích kulturních konvencí.*“ (Eco 2004: 155) Slovníková definice je omezena na výčet takzvaně nutných a postačujících vlastností, zatímco encyklopedické heslo je principálně *otevřené*, čili je potenciálně nekonečným souborem všeho, co lze o dané věci říci. Výhodou slovníkové definice je sice její úspornost, nevýhodou však to, že výběr oněch nutných a postačujících vlastností je značně umělý. Abychom to vztáhli k myšlence generátoru metafor, představme si, že počítači zadáme rigidní slovníkovou definici muže: *lidský živočich mužského pohlaví*, pak věta *tenhle muž je prase* bude zákonitě hodnocena jako nesmyslná. Proto Eco zdůrazňuje: „*Aby stroj vůbec mohl porozumět textu, musí mu být dodány informace strukturované v podobě encyklopedie.*“ (2004: 155)

V Tesurově projektu obsáhlé kulturní encyklopedie coby osnovy pro nacházení tvořivých metaforických spojení Eco spatřuje proces *neomezené sémióze*, myšlenku pocházející od amerického filosofa, logika a zakladatele sémiotiky Charlese Senderse Peirce. Tato myšlenka podle Eca vysvětluje kreativní potenciál jazyka včetně metafory, proto se zde na ni podíváme blíže. Na rozdíl od Saussurova diadického pojetí znaku (označující/označované) koncipuje Peirce znak jako spojení třech elementů „*Znak, neboli*

representamen, je něco, co pro někoho něco zastupuje, (...) je někomu adresováno, což znamená, že, v myslí oné osoby zplodí obdobný znak. (...) To, co zplodí, nazývám interpretantem znaku. To, co znak zastupuje, jeho objektem.“ A dále pokračuje: „Významem reprezentace nemůže být nic než reprezentace“ (1931-38: 1.339). Z toho plyne, že každý znak je interpretován pomocí jiných znaků, které rovněž musí být interpretovány nějakými znaky a ty zas jinými a tak dále *ad infinitum*. Např. slovo lze interpretovat definicí či encyklopedickým heslem, které samo sestává z mnoha jiných slov, z nichž každé může být popsáno dalšími slovy atd.

Přirozený jazyk, coby dorozumivací kód či, jak říká Eco, *Globální sémantický systém* se takto jeví jako „rozsáhlá pavučina interpretantů, kde z každého bodu síť lze dosáhnout libovolného jiného bodu.“ (2004: 157) Jednotlivé uzly v této síti které se nacházejí v bezprostřední sémantické blízkosti, jsou vzájemně propojeny metonymickými vazbami. Zde Eco navazuje na Jakobsonovo pojetí metonymie jako vztahu soumeznosti a metafory jako vztahu podobnosti a zajímavým způsobem je rozvíjí. Zdůrazňuje, že metonymické vazby mezi sémanticky sousedícími položkami, které tvoří strukturu jazyka, nejsou přirozené, nýbrž arbitrární, tedy jsou „určovány pravidly spojování, jež vždy nějak legitimizovala naše kulturní historie“. (2004: 161) Pokusím se to objasnit na příkladu. Zajisté existuje soumeznost mezi známým módním návrhářem a jeho výrobky, díky níž mohu metonymicky říci *na večírky nosím zásadně Versaceho*. Stejně tak ale existuje soumeznost mezi ponožkami a mojí babičkou, která je navrhla a upletla. Kdybych ovšem řekl *na večírky nosím zásadně babičku*, byla by tato metonymie pramálo srozumitelná, neboť soumeznost mezi mojí babičkou a jejími výrobky není narozdíl od soumeznosti mezi Versacem a jeho výrobky kulturně kodifikovaná. Jinak řečeno moje babička a její ponožky nejsou součástí Globálního sémantického systému. Metonymické vazby se tak sice mohou zakládat na reálné souvislosti (kauzální, prostorové, na vztahu výrobce a výrobku apod.), ale ve výsledku na tom nesejde, neboť pro fungování metonymie je podstatné jen to, zda je ta či ona souvislost mezi věcmi (ať už reálná či fiktivní) ukotvena v kulturním kódu, čili zda se jedná souvislost sémiotickou.

Nyní tedy víme, že podle Ecovy sémiotiky je přirozený jazyk - Globální sémantický systém - tvořen sítí kodifikovaných metonymických vazeb, že funguje na principu

neomezené sémióze, díky čemuž je možné si prostřednictvím řetězce interpretantů „proklestít cestu“ od jednoho uzlu v síti ke kterémukoli jinému, podobně jako to umožňuje kulturní encyklopedie typu Aristotelského dalekohledu.²⁵ A co že je tedy metafora? V Ecově (a Tesaurově) teorii není metafora zkrátka nic jiného než kreativní přemostění dvou vzdálených uzlů v Globálním sémantickém systému. Za každou metaforou se tudíž skrývá řada metonymicky spojených uzlů, kterou tato metafora překlenuje. „U každé metafory lze zpětně vysledovat podložní řetězec metonymických spojení, která tvoří strukturu kódu“ (1979: 68). Porozumění metafoře pak spočívá v odhalení tohoto podložního řetězce kulturně kodifikovaných metonymií. Eco tuto myšlenku demonstruje na příkladu lokálního sémantického systému, jakým je literární dílo - konkrétně román *Plačky nad Finneganem* Jamese Joyce. Toto jazykově mimořádně kreativní dílo obsahuje velké množství metafor a slovních hříček, které jsou pro čtenáře srozumitelné díky tomu, že kniha, čtena vícero směry, mu postupně umožňuje identifikovat implicitní sémantickou síť soumezných vztahů, které oněm metaforám a slovním hříčkám dodávají smysl (viz obr. 5).

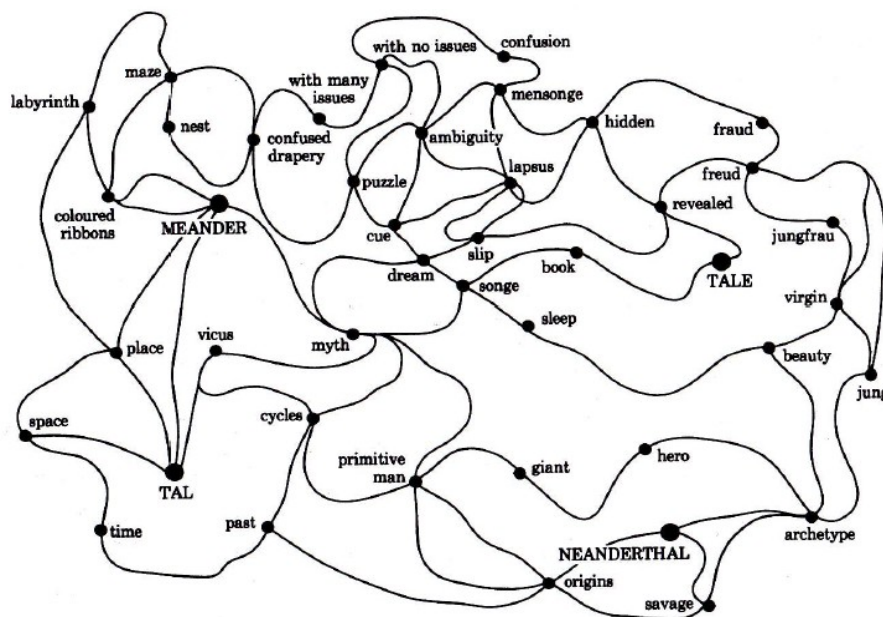
Zajímavé na Ecově teorii je také to, jakým způsobem vysvětluje roli podobnosti v metafoře. Eco odmítá klasickou teorii metafory jako substituce jednoho výrazu za jiný na základě určité podobnosti (kterou, jak jsme viděli, zastává Jakobson). Spíše než o reálnou objektivní podobnost se totiž podle Eca jedná o kulturní konvenci. „Ovšemže lze jednu entitu postavit na místo jiné díky jejich vzájemné podobnosti. Avšak tato podobnost je způsobena tím, že uvnitř kódu již existují zafixované substituční vztahy, které, tak či onak, propojují substituující entitu s tou, která je jí substituována“ (1979: 79). Metafora ženy jakožto květiny se z tohoto pohledu nezakládá na podobnosti mezi ženou a květinou, nýbrž na celém řetězci metonymických vazeb, který lze stopovat napříč kulturní historií.

Za zmínku stojí také již naznačené Ecovo pojetí estetické a kognitivní hodnoty metafory. Podle Eca je metafora nepříliš zajímavá tehdy, je-li její metonymické podloží

25 Na jiném místě Eco (2000) tuto myšlenku spojuje s ideou hypertextu. Jazyk chápe jako hypertextový systém, jehož každý prvek může být potenciálně propojen s kterýmkoli jiným prvkem. Jazyk je tak sumou svých potenciálních kombinatorických možností. Právě v tom spočívá jeho kreativní užití. „V tomto smyslu jsou všechny myslitelné knihy zahrnuty v dobrém slovníku a v dobré gramatice. Dokážete-li používat Webstera, můžete napsat Ztracený ráj i Odyssea“ (2000: 119).

přímo či po několika málo zprostředkujících spojích evidentní. Takovou metaforou je např. *spánek* namísto *smrti*, neboť oba výrazy mají vícero společných zprostředkujících metonymických uzlů. Opravdu sugestivní je oproti tomu metafora tehdy, představuje-li sémantické přemostění, které se uvnitř kódu dosud nevyskytlo. Za takovým neobvyklým přemostěním se pak skrývá jakoby „zhuštěný“ řetězec metonymií, který není přímo evidentní, a tudíž ani prvoplánový. Zhuštěnost sémantické sítě způsobuje, že metafora je nabitá asociacemi, díky čemuž podněcuje interpretovu fantazii a umožňuje mu cosi jako intuitivní vhled. Tím, že originální metafory produkují neobvyklé sémantické vazby, které dosud nebyly kulturou asimilovány, vlastně odhalují netušené možnosti jazyka, a umožňují tak nové pohledy na skutečnost. Jsou-li nicméně tytéž metafory často užívány, stanou se součástí kódu - mrtvými metaforami. V některých případech však asimilice metafory není možná jinak než za cenu radikální restrukturalizace celého Globálního sémantického systému či alespoň jeho větší části. To podle Eco vysvětluje např., proč v určitých historických obdobích fyzikální důkaz nějakého tvrzení narazil na sociální nezbytnost jeho odmítnutí. Jak Eco podotýká: „Galileo nebyl odsouzen z důvodů logických (ve smyslu pravdy a lži), nýbrž z důvodů sémiotických.“ (1979: 85) Jeho důkaz Koperníkovy heliocentrické soustavy jednoduše nebyl sluchitelný s tehdejší strukturou sémantického univerza, kterou určovala Bible. Kognitivní hodnota metafory obdobně spočívá právě v tom, že tvořivě narušuje momentální sémiotickou situaci.

Obr. 5. Sémantický systém Joycova Románu *Plačky nad Finneganem*. Převzato z Eco 1979.

2. ČÁST

Metafora v komunikaci a myšlení z pohledu (převážně) soudobých teorií

V této části si kladu za cíl učinit drobný vhled do oblasti převážně soudobých a psychologicky zaměřených teorií zabývajících se specifičností toho, co analytický filosof Max Black kdysi nazval „*kognitivní obsah*“ metafory (Black 1962). Tento obsah je podle autora konstituován jako myšlenková *perspektiva*, jako jedinečný a neredukovatelný způsob poznání pramenící z interakce dvou pojmů či myšlenek.²⁶ Metaforu si podle Blacka můžeme představit jako *zakouřené sklíčko*, skrze které nahlízíme určitou věc, avšak spatřujeme z ní pouze ty detaily, které přes sklíčko prosvítají. Kupříkladu metafora *člověk je vlk* nám umožňuje nahlížet či chápat člověka prizmatem implikací asociovaných s výrazem *vlk*. V důsledku toho pak v našem pojmu člověka vystoupí do popředí některé vlčí vlastnosti (např. divokost, neustálý hon za přežitím, život ve smečce), zatímco jiné zůstanou upozaděny. Jelikož se jedná o interakci, děje se totéž i v opačném směru: „*Jestliže nazvat člověka vlkem znamená, vidět ho v určitém světle, nesmíme zapomenout, že tatáž metafora způsobuje, že se nám vlk jeví lidštějším, než ve skutečnosti je*“ (1962: 42). Právě tato schopnost metafory selektovat, zvýrazňovat, upozadovat, organizovat, a v celku tak vnášet *vhled* do určité oblasti vědění, z ní podle Blacka činí „*svébytnou intelektuální operaci*“ (1962: 46).

Tímto poukazem chtěl Black kriticky reagovat na dosud přetrvávající tradici klasické rétoriky pojímající metaforu pouze jako básnický či řečnický ornament a upírající jí místo

26 Black toto pojetí nazývá *interakční teorií* a tu staví do protikladu k tzv. *substituční teorii*, kterou přisuzuje Aristotelovi a klasickým autorům, kteří z něj vycházejí. Například metafora *Achilles je lev* je podle tradičního výkladu substitucí za doslovný výraz *Achilles je odvážný*. Specifickým druhem substituční teorie je pak *komparační teorie*, podle níž je výraz *Achilles je lev* náhradou za doslovné přirovnání *Achilles je jako lev*. Práce interpreta má v obou pojetích spočívat v odhalení onoho doslovného tvrzení, které se za metaforickým substitutem skrývá, podobně jako, když se luští hádanka. Tak tomu ovšem podle Blacka není. Metafora není pouhou řečnickou působivou, leč významově ekvivalentní náhradou za doslovný výraz. Naopak, podle Blacka metaforicky užitý výraz „*nabývá nového významu, který není totožný ani s významem, který [tento výraz] má při doslovném užití, ani s významem, který by měla jakákoli jeho doslovná náhrada*“ (Black 1962: 39).

v „seriózním“ diskurzu filosofie a vědy.²⁷ Jeho článek ve své době vyvolal mimořádný a dosud neutuchající zájem o problematiku metafory coby kognitivního a komunikačního nástroje a to jak na poli filosofie, tak psychologie a lingvistiky, kde dal vzniknout celé řadě teorií. Mým cílem v této části je sledovat napříč několika těmito teoriemi dva zásadní aspekty metaforického sdělení potažmo myšlení, které nazývám *propozičním* a *nepropozičním* aspektem metafory.

Termín *propozice* či *propoziční obsah* má v současnosti dvě hlavní oblasti užití. V první z nich, v logice a filosofii jazyka, se jimi obvykle míní význam oznamovací (subjekt-predikátové) věty, tj. myšlenka, která je nositelem pravdivostní hodnoty, tedy je buď pravdivá či nepravdivá a to v závislosti na faktickém stavu světa (Frege 1992). Bylo již mnoho napsáno o tom, zda-li metafora může být nositelem pravdivosti, či nikoli.²⁸ Přikláním se v této dle mého názoru poněkud scholastické debatě k autorům, jako je již zmíněný Black (1993) či Loewenbergová (1981), kteří zastávají názor, že metafora je s to vyjadřovat určitý propoziční, tedy myšlenkový obsah, s nímž může posluchač souhlasit či

27 Na počátku 20. st. se zrodila analytická filosofie s pro ni příznačným „obratem k jazyku“. Ten spočíval v přesvědčení, které velmi razantně formuloval Ludwig Wittgensteinem, když prohlásil že „*celá filosofie je 'kritikou jazyka'*“ (1993: 4.0031). Skutečné řešení tradičních filosofických problémů z hlediska této doktríny spočívá v kritické analýze jazyka, kterým hovoříme, neboť právě v tomto jazyce jsou ony problémy formulovány. Ačkoli je metafora pozoruhodným jazykovým fenoménem, trvalo takřka celou první polovinu dvacátého století, než ji analytičtí filosofové uznali za hodnou zájmu. Důvod tohoto opomíjení je ovšem pochopitelný vzhledem k programu, který tito filosofové zpočátku prosazovali. Ranná fáze analytické filosofie, zejména hnutí označované jako *logický empirismus* totiž byla charakteristická ostrou kritikou idealistické filosofie, obzvláště pak spekulativní metafyziky. Mnoho z tradičních filosofických otázek po povaze bytí, dobra a krásy bylo logickými empiriky označeno za pseudotázky, na které neexistují smysluplné odpovědi. „*K odpovědi, kterou nelze vyslovit, nelze vyslovit ani otázku*“, píše ranný Wittgenstein (1993: 167). Filosofický program empiriků hlásal striktně *vědecké pojetí světa* (Carnap, Hahn a Neurath 2006). Pouze empirická věda s jejím exaktním, doslovným jazykem je s to poskytnout objektivní a pravdivý popis světa. Všechny tradiční problémy (nejsou-li to ovšem „pseudoproblémy“) se dají metodou *logické analýzy* rozložit na výroky o empirických, neboli-li smyslově pozorovatelných faktech. Takové výroky jsou pak z principu *verifikovatelné*, což znamená, že lze stanovit, zda-li odpovídají pozorované skutečnosti či nikoli. Možnost verifikace je pro logické empiriky kritériem smysluplnosti výroku. Důvod, proč mezi těmito filosofy nebyl velký zájem o metaforu, se zdá být zřejmý. Metafora nejenže jsou nejednoznačné, ale nelze je empiricky verifikovat. Těžko si lze představit, jak empiricky verifikovat např. výrok Shakespeara Romea a Julie „*Láska je dým, jímž vánek vzdechů točí, jas, je-li šťastna milujících očí, a je-li skormoucena, moře slz*“ (1958: 23). Metafora jsou tudíž z pohledu logického empirismu beze smyslu. Mají-li vůbec nějaký význam, pak „pouze“ *emotivní* (Ayer 1990: 27-28).

28 Viz např. Goodman (1981), Kulka (1992), Kittay (1990).

naopak nesouhlasit, aniž by se však při tom nutně muselo jednat o faktické, verifikovatelné tvrzení. Předpokládejme, že metafory, jak říká Black, tvoří nové perspektivy chápání věcí. Nezdá se pak být poněkud krkolomné mluvit o pravdivých a nepravdivých perspektivách?²⁹ Podle Loewenbergové (1981) mlučí pronesením metafory nečiní faktické tvrzení, ale spíše „návrh, že jisté věci mají být viděny či chápány jistým způsobem, [a] jeho promluva má [tudíž] heuristickou hodnotu - pozitivní nebo negativní“ (1981: 175). Touto pozitivní a negativní heuristickou hodnotou autorka míní, že onen metaforou proponovaný pohled na věc je buď trefný, inspirativní, objevný či naopak, matoucí, neadekvátní, zavádějící apod., avšak nikoli pravdivý či nepravdivý ve smyslu korespondence výrazu a faktu.³⁰

29 Black (1993) poukazuje na to, že kritérium pravdivosti, jakým je korespondence výroku a skutečnosti, má smysl v takových komunikačních situacích, kdy je primárním cílem sdělení konstatování fakt, například při soudním přelíčení („*budu mluvit pravdu a nic než pravdu*“). V takových situacích je pak pravdivost výpovědi podrobována obecně akceptovaným verifikačním procedurám. Metafory ovšem, zdá se, v takovýchto podmínkách neobstojí. Představme si, jak nepatřičně by znělo, kdyby Romeo pronesl metaforu *Julie je slunce* a někdo by se ho zeptal: *Odkud to víš? Nelžeš? Máš pro to důkaz?* Můžeme si navíc domyslet, že podobně jako Romeova metafora by v testu pravdivosti asi neobstála ani celá řada našich každodenních doslovných výrazů. Řekneme-li např. o kamarádovi, že je plešatý, ačkoli má na hlavě ještě tři vlasy, nebo o kamarádce, že má kulatý obličej, byť se tu nejedná o čistou geometrickou kružnici, pak, striktně vzato, lžeme. Avšak znamená to, že tyto naše výroky nemají žádnou kognitivní hodnotu? Patrně nikoli. Zdá se tedy, že kritérium pravdy nemusí být pro kognitivní hodnotu výrazu, ať už doslovně či figurativně míněného, rozhodující. Daleko smysluplnějším kritériem se kupříkladu zdá být to, nakolik je příslušný výrok v dané komunikační situaci relevantní (o tom však více v kap. 2.1.3 v souvislosti s teorií *relevance*).

30 Zde se vedle zmíněného pojetí Blacka a Loewenbergové, že metafory tvoří nové pohledy na věci, nabízí připomenout také Aristotelovu distinkci mezi posláním historika a básníka: „*jeden vypráví, co se stalo, kdežto druhý, jaké věci se stát mohly*“ (Poetika 1451b). Metafora jako básnický prostředek tudíž spadá nikoli do sféry reality, nýbrž do sféry možnosti. Podstatné je přitom, že pro Aristotela je básnické potažmo umělecké napodobování toho, jak by věci mohly být, zdrojem poznání, neboť básník líčí to, co je obecné, ideální. Připomeňme v této souvislosti také již v úvodu zmíněnou teorii metafory jakožto na poznání určité věci zaměřené *hry na jakoby* Kendala Waltona (1993), podle níž je metafora podobně jako třeba divadlo nebo hra s dětskou panenkou aktivitou, při níž lidé hrají tzv. *hru na jakoby* (*game of make-believe*). Při tomto druhu hry se určitá rekvizita (kterou Walton nazývá *prop*) stává podnětem pro imaginativní utváření fikčních světů. Zatímco v některých hrách na jakoby je primárním cílem potěšení z fikčního obsahu (třeba když si děti hrají s kusem dřeva jako s mečem a zajímá je přitom pouze onen fiktivní meč a nikoli dřevo samo coby rekvizita), v případě metafory bývá naopak v popředí zájmu právě sama rekvizita a úlohou fikčního obsahu je umožnit posluchači této rekvizitě (leckdy zábavnou, imagiativní nebo jinak esteticky působivou cestou) porozumět nebo o ní určitým způsobem přemýšlet (jako např. když někomu popíšeme mapu Itálie jako botu, abychom mu pomohli snáze lokalizovat určité město). Z tohoto pojetí metafory pak plyne, že usilujeme-li o to zasadit metaforu do formálního logického rámce, pak by tímto rámcem být logika možnosti,

Na základě těchto úvah se mi zdá vhodnější hovořit o propozičním obsahu metafory v o něco volnějším smyslu než je ten logický, jenž je striktně spjatý s konceptem pravdy. Mám zde na mysli pojetí propozice v kognitivní psychologii. Zde psychologové rozlišují dvě formy, jakými jsou v lidské mysli reprezentovány významy: jedná se o tzv. *propoziční* a *analogové* reprezentace (viz Eysenck a Keane 2008: kap. 9). Propoziční reprezentace jsou takřkajíc základními stavebními kameny myšlení. Jsou to abstraktní (tj. na žádné smyslové modalitě nezávislé) logické struktury, které váží jednotlivé pojmy do komplexních sítí znalostí a myšlenek, které psychologové obvykle zapisují jazykem predikátové logiky. Propoziční reprezentace sestávají ze dvou typů pojmů - objektových a relačních - které mají určité sémantické charakteristiky. Objektové pojmy (např. KNIHA) bývají kognitivními psychology obvykle chápány jako mentální reprezentace množiny esenciálních či prototypických vlastností dané věci. Relační pojmy (např. PRAŠTIT) jsou zase reprezentovány jako vícemístné predikáty, na něž jsou vázány určité argumenty, např. PRAŠTIT (*Činitel, Příjemce, Nástroj*). Propoziční reprezentací věty *Petr praštil Pavla knihou* by pak byl logický vztah PRAŠTIT (*Petr, Pavel, Kniha*). Mezi další logické vlastnosti propozičních reprezentací patří to, že na nich jsou vykonávány myšlenkové operace jako deduktivní či analogické úsudky, avšak nikoli to, zda-li jsou pravdivé či nepravdivé.

Zatímco propoziční reprezentace jsou jakýmsi abstraktním symbolickým jazykem myšlení operujícím s diskretními jednotkami, nepropoziční neboli analogové reprezentace mají formu konkrétních představ, které jsou analogické smyslové zkušenosti. Analogovou reprezentací zmíněné věty *Petr praštil Pavla knihou* by tak byla konkrétní vizuální (ale třeba také sluchová či proprioceptivní³¹) představa Petra bijícího Pavla knihou. Domnívám se navíc, že do té míry do jaké mají relevanci pro poznání emoce a pocity (viz Damasio 2000), můžeme i tyto řadit k nepropoziční dimenzi významu.³²

tedy modální logika potažmo sémantika možných světů. O tento přístup se pokouší např. Eric Steinhart (2001).

31 *Propriocepce* či někdy také *kinestezie* (z řec. *kinesis* – *pohyb*) je součástí smyslového ústrojí člověka. Někdy je označována také jako šestý smysl. Prostřednictvím tohoto smyslu jsme si vědomi vlastního těla, pohybu jednotlivých částí těla a jejich polohy v prostoru (viz Orel a Facová 2010: kap. 11).

32 Podle teorie somatických markerů neurologa Antonia Damasia (2000) hrají emoce důležitou roli v lidském racionálním rozhodování. Obsahy naší mysli, pojmy, vzpomínky, představy, vážící se k různým životním situacím a zkušenostem, nesou jistý emoční náboj, který nám umožňuje činit rychlá a automatická rozhodnutí a úsudky v momentech, kdy se opětovně setkáme s podobnými

V tomto ohledu se nabízí zmínit teorii *duálního kódování* psychologa Allana Paivia (Paivio a Walshová 1993), který jako jeden z prvních upozornil na to, že oba způsoby reprezentace jsou v mysli propojeny tak, že propoziční deskripce mohou evokovat smyslové představy a naopak konkrétní smyslové vjemy nebo představy mohou evokovat propozice. Komplementarita těchto dvou reprezentačních modů je podle Paivia výrazná právě při takových kognitivních aktivitách, jako je interpretace metafor. Do jisté míry se tato komplementarita dá vyčíst již ze zmíněného Blackova pojetí metafory coby *vidění jako*, byť z toho, jak Black píše, není zcela jasné, zda-li ono spojení *vidět jako* používá jen jako vizuální metaforu pro *přemýšlet o něčem jako*, či zda-li jím má na mysli také určitou imaginativní formu poznání. Explicitně pak onu Paiviem proponovanou komplementaritu propozičního a nepropozičního modu vyzdvihují zejména soudobí autoři z okruhu kognitivní lingvistiky George Lakoff a Mark Johnson, kteří ve své knize *Metafory, kterými žijeme* píší: „*Důvodem, proč jsme se tolik zaměřili na metaforu, je okolnost, že spojuje rozum s fantazií. Rozum zahrnuje přinejmenším kategorizaci, vplývání a dedukci. Fantazie v jednom z mnoha svých aspektů zahrnuje nazírání jednoho druhu věcí na základě jiného druhu věcí – což jsme nazvali metaforickým myšlením. Metafora je tedy imaginativní racionalita*“ (2002: 210).

Tolik na úvod ke komplexnímu charakteru metaforického sdělení a myšlení. Struktura následujících kapitol je taková, že se nejprve zaměřím na teorie zaměřené na propoziční aspekt metafory, abych se posléze dostal k teoriím, které ty předešlé zásadně doplňují o zmíněný imaginativně-pocitový, nepropoziční aspekt. V celku, jak doufám, by měl alespoň v hrubých obrysech vzniknout obraz zachycující hlavní proudy soudobého výzkumu metaforického myšlení a komunikace.

situacemi, namísto toho, abychom zdlouhavě a do detailu zvažovali jednotlivé alternativy.

2.1. PROPOZIČNÍ ASPEKT

Máme-li se zabývat propozičním obsahem metafory, mělo by předem zaznít to, že ne všichni autoři souhlasí s onou výše zmíněnou Blackovou tezí, že metafora je nositelem zvláštního druhu poselství. Zásadní kritiku v tomto ohledu přednesl americký filosof Donald Davidson ve svém provokativním článku *Co znamenají metafory* (1981), v němž razantně odmítl myšlenku, „že metafora má vedle svého doslovného smyslu či významu ještě jiný smysl či význam“ (1981: 201). Podle Davidsona metafora znamená zkrátka pouze „to, co znamenají slova v jejich nejdoslovnější interpretaci a nic víc“ (1981: 201). Davidson toto tvrzení zakládá na přesvědčení, že „neexistuje žádný návod pro to, jak tvořit metafory; neexistuje manuál pro to, jak určit, co metafora 'znamená' či 'říká'“ (1981: 200). Tím ovšem nechce popřít, že metafory mohou mít také kognitivní hodnotu. Spíše chce říci, že kognitivní hodnota metafory nespočívá v tom, že vyjadřuje určitý propoziční obsah, tedy určitou myšlenku, nýbrž v tom, že nám *přibližuje (intimates)* či *nás nechává postřehnout (make us notice)* nějakou podobnost. Davidson podobně jako Black říká, že metafory nám umožňují *vidět cosi jako něco jiného*, avšak vzápětí dodává, že *vidět jako* není totéž jako *vidět, že*. Metafora je podle Davidsona podobná obrazu či fotografii - ledačos nám ukazuje, avšak nic neříká. „*Kolik fakt či propozic sděluje fotografie? Žádnou, nekonečno, či jeden velký nesdělitelný fakt? Toť špatná otázka. Obraz není hoden tisíce ani jakéhokoli jiného počtu slov. (...) To, co vidíme či postřehujeme, obecně není propoziční povahy*“ (1981: 218).

Byť Davidson zajisté správně poukazuje na důležitost nepropozičního, piktorálního či obecněji imaginativního obsahu metafory, zůstává otázkou zda-li není příliš unáhlený ve svém naprostém odmítání jejího propozičního obsahu. To, co popírá, totiž je, že metafory fungují jako nástroj komunikace. Konkrétně odmítá tezi že „*s metaforou se pojí kognitivní obsah, který si jeho autor přeje sdělit a kterému interpret musí porozumět, má-li ono sdělení pochopit*“ (1981: 217). Zamyslíme-li se však nad tím, nevykazuje naše každodenní komunikační praxe pravý opak? Není tomu tak, že leckdy míváme zcela jasnou představu o tom, jakou myšlenku chceme adresátovi prostřednictvím metafory sdělit? A že stejně tak dobře dokážeme rozpoznat, jakou konkrétní myšlenku chce metaforou někdo sdělit

nám? Pokud je tomu tak, pak se možná nezdá být tak zcela od věci přiznat metafoře určitý význam a zároveň s tím předpokládat i určité obecně sdílené principy či „manuály“ – ty, jejichž existenci Davidson popírá – které nám umožňují tento význam komunikovat a porozumět mu. Z tohoto úhlu pohledu přistupují k otázce metafory teorie, které vycházejí z oblasti lingvistické pragmatiky³³ (Searle 1993, Grice 2000, Cohen 1981) a které metaforu pojmají jednoduše jako jednu z forem implicitní komunikace, při níž dochází k rozkolu mezi tím, co mluvčí říká na jedné straně, a tím, co svojí promluvou míní sdělit na straně druhé.³⁴ Mnoho informací, které si mluvčí přeje sdělit, zkrátka nemusí být v textu či promluvě explicitně vyjádřeno. Mluvčí přitom zpravidla předpokládá, že posluchač si ony nevyjádřené implicitní informace, jež Grice (2000) nazývá *konverzační implikaturou*, dokáže sám vyvodit. Toto vyvozování se v soudobé pragmatice a psycholingvistice označuje jako *inference*.³⁵ Otázkou pak je, jaký konkrétní typ inferenčních procesů v lidské mysli odpovídá tvorbě a interpretaci metafor?³⁶ Teorie, které představuji na následujících stranách se snaží tuto otázku zodpovědět prostřednictvím konkrétních psychologických modelů a jejich empirickým testováním. Jedná se o teorie zkoumající metaforu ve vztahu k analogickému usuzování, k procesům klasifikace a k relevanci coby podstatnému kognitivnímu a komunikačnímu principu.

33 Charles Morris (1938/1997) rozdělil obecnou teorii znaků na tři hlavní subdisciplíny: syntax – zabývající se vztahem znaků mezi sebou, sémantiku – zabývající se vztahy mezi znaky a jejich referenty a pragmatiku – zabývající se vztahem mezi znaky a jejich uživateli potažmo interprety. Zatímco těžištěm zájmu filosofie jazyka v první polovině 20. st. by vztah mezi jazykem a světem, tedy tradiční téma sémantiky, od poloviny 20. st. se toto těžiště začíná posouvat, a to zejména díky vlivu pozdního díla filosofa Ludwiga Wittgensteina, směrem k pragmatice, tedy ke studiu toho, jak lidé jazyk používají v komunikaci (viz Hirschová 2006).

34 Vedle metafory jsou dalšími projevy implicitní komunikace kupříkladu také ironie či nepřímý řečový akt (např. nepřímá žádost formou otázky typu *můžeš mi podat sůl?*) (Searle 1993: 108-109).

35 Psycholingvistka Nebeská (2001: 259) definuje inference jako mentální procesy, které „*nám umožňují vnímat text jako koherentní, identifikovat, k čemu odkazují zájmena, porozumět nejednoznačným a obrazným vyjádřením, rozumět aluzím a mezitextovým vztahům vůbec, souhrnně řečeno, zařadit obsah vnímaného textu do kognitivních obsahů naší mysli.*“

36 Slovy Johna Searla: *[N]a základě jakých principů, je možné, aby mluvčí řekl metaforicky 'S je P' a mínil 'S je R', když P zkrátka neznamená R; a dále jak je možné, aby posluchač, který slyší 'S je P', věděl, že mluvčí míní 'S je R'?*“ (1993: 102).

2.1.1. Analogická báze metafory

Výraz *ἀναλογία* pochází ze starořecké matematiky, kde původně označoval rovnost dvou číselných poměrů, např. $2/3 = 4/6$. Později u Platóna a Aristotela byl užíván již také v širším smyslu coby výraz pro podobnost relací mezi různými věcmi. Kupříkladu v Aristotelových biologických výzkumech hrálo nacházení analogií nemalou roli. Aristotelés totiž pozoroval, že různě utvářené orgány u různých živočichů plní analogickou funkci: např. čím jsou pro ptáky křídla, tím jsou pro ryby ploutve (Mráz 2007).

Z uvedeného matematického i nematematického užití analogie lze odvodit, že její podstatou je vyjádření abstraktní, funkční a strukturální podobnosti mezi dvěma jinak zcela nepodobnými věcmi/čísly. Nabízí se pak otázka, zda-li totéž nelze říci o metafoře? Jak jsem zmínil již dříve (1.1), Aristotelés v souvislosti s metaforou píše, že „*je věcí obratného ducha nalézat podobnost i ve věcech, jež jsou značně různé*“ (Rétorika 1412a). To by nasvědčovalo tomu, že Aristotelés, ačkoli v Poetice zmiňuje analogii pouze jako jeden ze čtyř typů metafory, přesto chápal onu abstraktní analogickou strukturální podobnost jako to, co je v jádru sdělení každé metafory.³⁷ Pak se ovšem dostáváme k tomu, že analogie nemusí být pouze poměrem mezi čtyřmi členy $a/b = c/d$, nýbrž může být pojata obecněji jako jakákoli strukturální podobnost - tedy nejen jako podobnost struktur např. těl živočichů, nýbrž také jako podobnost např. sémantické struktury dvou pojmů. A právě toto pojetí analogie jakožto konceptuální podobnosti je základem některých soudobých teorií metafory.

Max Black v jednom z pozdějších článků (1993), v němž upřesňuje detaily své interakční teorie, vyzdvihuje příbuznost mezi metaforou a modelem. Co je oběma společné, je to, že oba mají základ právě ve zmíněné analogii chápané ve smyslu izomorfismu neboli strukturální korespondence. Konkrétně v případě metafory se jedná o korespondence mezi dvěma *sítěmi implikací* (*implicative complexes*), které se váží k dvěma složkám metafory (*primární a sekundární subjekt*) – např. v metafoře *společnost je*

³⁷ Umberto Eco (1983: 232) se domnívá, že zatímco prvními třemi typy přenesení – z rodu na druh, nebo z druhu na rod, nebo z druhu na druh – Aristotelés říká, jak jsou metafory tvořeny, zatímco čtvrtým typem – podle analogie – říká to, co metafory sdělují a v čem spočívá jejich kognitivní hodnota.

oceán je *společnost* primární subjekt a *oceán* sekundární subjekt. Korespondence mezi nimi se ustanoví tím, že interpret pod vlivem přítomnosti primárního subjektu nalezne síť relevantních implikací sekundárního subjektu a tuto síť poté zpětně „projektuje“ (1993: 28) na primární subjekt. Oceán se tak pro interpreta stane modelem společnosti.

Blackova teorie je ovšem velmi obecná. Neposkytuje propracovanou psychologickou teorii o tom, jakým způsobem je síť implikací v mysli interpreta reprezentována a rovněž při ztotožnění metafory s modelem nechává nezodpovězenou otázku, zda-li je rozdíl mezi metaforami ve sféře umění a modely užívanými ve vědě. Těmto a dalším otázkám se věnuje v současnosti jedna z nejvíce propracovaných teorií metafory, kterou je *teorie mapování struktury*.

2.1.1.1 Teorie mapování struktury

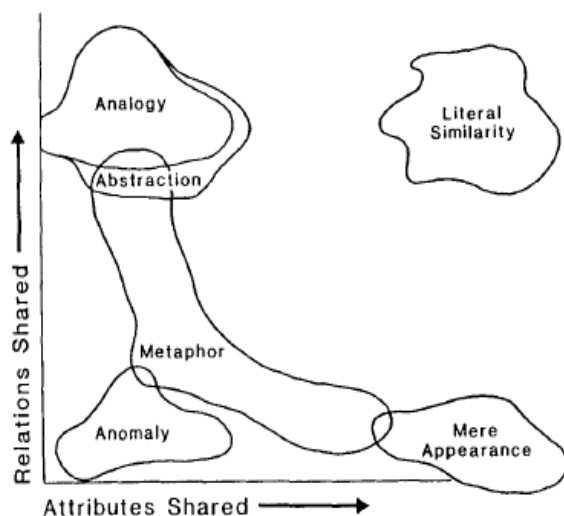
Teorie mapování struktury (structure-mapping theory) kognitivní psycholožky Dedre Gentnerové vznikla počátkem 80. let minulého století jako teoretický rámec pro modelování analogického myšlení. Analogií se zde rozumí veškerá abstraktní podobnost včetně modelů, metafor a přirovnání. Gentnerová (1983) popisuje chápání analogie jako proces *strukturního mapování (structure-mapping)*, mezi dvěma mentálními reprezentacemi, které nazývá *zdrojová doména* a *cílová doména*. Tyto domény Gentnerová formálně modeluje jako sémantické struktury sestávající z a) objektů, b) objektových vlastostí a c) vztahů mezi objekty.³⁸ Samotný princip analogie popisuje následovně: „[A]nalogie spočívá v mapování znalostí z jedné domény (zdroj) do druhé (cíl) čímž sděluje, že systém vztahů platící mezi objekty uvnitř zdrojové domény platí rovněž mezi objekty cílové domény. Analogie je tedy způsobem nahlédnutí relačních podobností nezávisle na objektech, jichž se tyto relace týkají“ (Gentnerová 1988: 48).

38 Teorie mapování struktury (podobně jako mnoho jiných modelů mysli v kognitivní psychologii a umělé inteligenci) užívá pro modelování analogického myšlení jazyka predikátové logiky. Strukturu znalostních domén tvoří propoziční síť zpletená z uzlů představujících objekty a k těmto uzlům se vztahujících predikátů. Predikátky mohou být buď unární (atributy) a nebo binární (relace). Například INSPIROVAT (x,y) je relace, zatímco ČERVENÝ (x) je atribut (viz Gentnerová 1983).

Proces strukturního mapování Gentnerová (1983) demonstruje na příkladu Rutherfordova modelu atomu helia založeného na analogii se sluneční soustavou. Tuto analogii tvoří korespondence mezi objekty zdrojové a cílové domény – mezi jádrem atomu a sluncem, mezi elektrony a planetami. Poté, co jsou ustanoveny korespondence mezi objekty obou domén, následuje projekce neboli mapování struktury vztahů (relational structure) reprezentovaných dvoumístnými predikáty (např. *obíhat kolem*, *být přitahován*, *být těžší než*) ze zdrojové domény do domény cílové. Oproti tomu jednomístné predikáty reprezentující objektové vlastnosti jako (např. *žlutý*, *kulatý*, *žhavý*) projektovány nejsou. To, co analogie mapuje jsou převážně relace, nikoli vlastnosti.

Psychologickým pravidlem, kterým se podle Gentnerové řídí analogické mapování je tzv. *princip systematickosti*, který „je výrazem toho, že lidé při interpretaci analogie ve skrytu upřednostňují koherenci a deduktivní sílu“ (Gentnerová 1988: 48). To znamená, že se lidé při interpretaci analogií snaží mapovat takové vztahy, které jsou součástí rozsáhlého a přitom konzistentního systému vzájemných závislostí, spíše než ty, které ve struktuře dané domény stojí izolovaně. Gentnerová a Clement (1988) experimentálně zjistili, že míra systematickosti analogií odpovídá tomu, do jaké míry jsou tyto analogie lidmi hodnoceny jako podařené, výstižné či trefné.

Díky rozlišení objektových vlastností a relací mezi objekty má teorie strukturního mapování kritérium pro odlišení analogické podobnosti od podobnosti doslovné. Pokud jsou utvářeny korespondence především mezi relacemi a eventuálně i mezi malým množstvím vlastností, jedná se o analogii. Oproti tomu v doslovném přirovnání dochází k mapování jak velkého množství relací tak i velkého množství objektových vlastností. Příkladem doslovného přirovnání je např. výrok *sluneční soustava je jako galaxie Andromeda*. Pokud jde o otázku rozdílu mezi analogií a metaforou, domnívají se Gentnerová a Clement (1988), že mnohé metafory jsou analogie, avšak ne všechny. Na obr. 6 vidíme schéma různých druhů metafory podle toho, v jaké míře se zakládá na sdílených atributech a do jaké na sdílených relacích. Metafory, jež jsou zároveň analogiemi, jsou založené téměř výhradně na relačních korespondencích, např. *moje zaměstnání je žalář* nebo *encyklopedie jsou zlaté doly*. Jiné metafory jsou naopak založené pouze na sdílených objektových atributech (mere appearances) jako např. *jeho oči byly*

Obr. 6. Různé druhy podobnosti podle toho kde na souřadnicích sdílených atributů a sdílených relací se nachází. Přejato z Gentnerová a Clement (1988).

známe z vědy. Jedná se o funkční a strukturální rozdíl. Zatímco vědecká analogie plní primárně funkci explanační a názornou, literární metafora plní převážně funkci expresivní. Pokud jde o rozdíl ve struktuře mapování, všimněme si, že ve výše uvedené vědecké analogii atomu a sluneční soustavy vidíme zřetelně jednoznačné korespondence v poměru 1 : 1. Každý objekt v doméně sluneční soustavy má svůj odpovídající protějšek v doméně atomu (slunce=jádro, plane-ty=elektrony atd.). Můžeme říci, že obě domény jsou strukturálně izomorfní, což činí analogii přehlednou, systematickou, a tudíž jasně srozumitelnou. Jak již bylo řečeno, od objektových vlastností je zde abstrahováno. To, k čemu analogie poutá pozornost, jsou abstraktní relace jako *přitahovat* nebo *obíhat okolo*. Jinak je tomu v případě literární metafory. Pokusím se to ukázat na úryvku z básně Frederica Garcíi Lorcy (Friedrich 2005: 245):

*„Poezie je hořkost,
je božský med, vytékající
z neviditelné plástve,
již stvořila duše“*

dva žhavé uhlíky nebo vlasy jsou špagety. Jiné jsou smíšené, tedy založené jak na podobnosti vztahů, tak na sdílených attributech, např. pneumatiky jsou boty automobilu. Metafory, jež nesdílí, žádné či jen velmi málo relací i atributů jsou pak anomálie, tedy nesmysly (viz obr. 6).

Gentnerová (1982) si také všimá toho, že mnohé literární metafora mající formu analogie bývají zpravidla významově komplexnější než analogie, které

Zde jsou hořkost a med vytékající z plástve mapovány na doménu poezie. Není ovšem snadné mezi nimi najít jednoznačné korespondence. Krom toho hořkost a med (který implikuje sladkost) jsou protiklady a nutí čtenáře (usilujícího o nalezení koherentní interpretace - viz princip systematickosti výše) pátrat po tom, které prvky z domény hořkosti a které z domény medu vytékajícího z plástve stvořené duší by mohl společně mapovat na doménu poezie, aniž by při tom nedospěl ke kontradikci. Tato nejednoznačnost strukturálních korespondencí je nicméně vyvážena bohatou sítí asociací vyvěrajících ze spletitých interakcí mezi doménami. Oproti vysoce abstraktnímu Rudherfordovu modelu atomu, je pak Lorcova metafora bohatší také tím, že při mapování evokuje konkrétní smyslové atributy jako sladkost, hořkost, tekutý, vláčný pohyb medu apod. Celkově vzato jsou vědecké analogie jasnější a systematictější zato však méně bohaté co do významu než analogie literární.

1.1.1.2 Analogie jako heuristický nástroj

„Více než čehokoli si cením analogií, mých nejdůvěryhodnějších učitelů. Ony znají všechna tajemství přírody a v žádném případě by neměly být opomíjeny v geometrii“³⁹, prohlásil kdysi údajně Johannes Kepler, který sám užíval různých analogií pro vysvětlení zákonitostí pohybů planet (viz Gentnerová a Markman 1997). Jiným příkladem využití analogie ve vědeckém bádání je např. známý objev cycklické struktury benzenového jádra, ke kterému chemika Friedricha Kekulého údajně dovedl jeho sen o hadovi požírajícím vlastní ocas (Holyoak a Thagard 1996) Pro Immanuela byla zase analogie jedinou možností, jak se rozumovým poznáním částečně přiblížit k tomu, co je z principu nepoznatelné, k tzv. transcendentálním idejím nacházejícím se mimo dosah smyslové zkušenosti (např. idea Boha). *„Řeknu-li: jsme nuceni se dívat na svět tak, jako by byl dílem nejvyššího rozvažování a nejvyšší vůle, neříkám ve skutečnosti nic víc než toto: v jakém vztahu jsou hodiny k hodináři, loď ke staviteli a pluk k veliteli, v takovém vztahu je*

39 Uvedený citát se vyskytuje v (Gentnerová 1982: 107).

smyslový svět (...) k onomu neznámému, které tím sice nepoznávám, pokud jde o to, čím je samo o sobě, ale které přece jen poznávám, pokud jde o to, čím je pro mne, totiž vzhledem k světu, jehož jsem částí. Takové poznání je založeno na analogii“ (Kant 1972: 190-191).

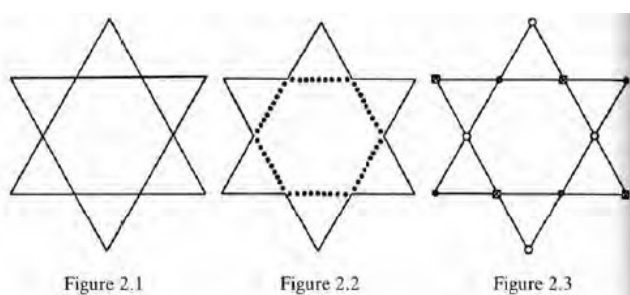
Četný výskyt analogií potažmo na analogii založených metafor ve vědě a filosofii přirozeně svědčí o jejich heuristickém potenciálu. Podívejme se nyní blíže na to, jak se onen potenciál naplňuje. Předně, co doposud nebylo zdůrazněno je, že díky projekci struktury vztahů ze zdrojové domény je možné generovat *inference* a vytvářet *predikce* o povaze cílové domény. Gentnerová a Gentner (1983) toto demonstrují na známé analogii elektrického obvodu s vodovodním potrubím. Podobně jako ve výše uvedeném příkladu Rutherfordova modelu atomu je i zde struktura nám poměrně dobře známé zdrojové domény (vodovodní potrubí) použita k explanaci abstraktnější a smyslové zkušenosti hůře dostupné cílové domény (elektřina). Poté, co je ustanovena řada korespondencí (proud vody = el. proudu; tlak vody = el. napětí; tloušťka potrubí = el. odpor), lze projektovat vztahy z vodovodní domény (např. že míra průtoku vody vzrůstá úměrně tlaku a klesá úměrně tloušťce potrubí) do domény elektřiny (hodnota proudu vzrůstá úměrně hodnotě napětí a klesá úměrně hodnotě odporu). Autoři ukazují, že pomocí vodovodní analogie si tak dokonce i člověk neznalý fyziky dokáže sám odvodit systém vzájemných závislostí, jehož matematickým vyjádřením je Ohmův zákon ($U = IR$).

Podobně jako dvě vědecké teorie vysvětlující tentýž jev mohou i různé analogie či metafory téhož jevu vykazovat rozdílnou explanační a prediktivní sílu. Elektrické vedení lze kupříkladu chápat nejen na základě analogie s vodovodním potrubím, ale také třeba na základě analogie s davem lidí tlačícím se skrze koridory oddělené úzkými branami. Experimenty, které provedli Genter a Gentnerová (1983), měly zjistit, zda lidé vyvodí odlišné inference o elektřině při použití té či oné zdrojové domény. Výsledky ukázaly, že inference se v obou analogiích sice nijak zásadně neliší, avšak liší se to, do jaké míry ta která analogie umožňuje snáze pochopit a predikovat chování některých konkrétních prvků v cílové doméně. Konkrétně analogie s vodovodním potrubím usnadňuje pochopení role, jakou v elektrickém obvodu hraje baterie, zatímco analogie s tlačícím se davem usnadňuje předvídat to, jak se bude chovat kombinace několika odporů zapojených do obvodu. Explanační a prediktivní síla různých analogií téhož jevu se tak

mohou lišit. Jedna analogie může být názornější v jistém aspektu, zatímco jiná analogie může být názornější v některém jiném aspektu.

Max Black (1993) tuto aspektovost analogického potažmo metaforického myšlení názorně demonstruje na příkladu geometrického obrazce, jakým je Davidova hvězda (obr. 7). Tuto hvězdu totiž můžeme nahlížet víro způsoby jako kompozici složenou z několika dílčích prvků, např.:

- 1) jako dva překrývající se stejně velké rovnostranné trojúhelníky (Figure 2.1);
- 2) jako pravidelný šestiúhelník, na jehož každou stranu přiléhá rovnostranný trojúhelník (Figure 2.2);
- 3) jako tři překrývající se kosočtverce (Figure 2.3);

Obr. 7. Přejato z Black (1993).

Všimněme si, že zatímco první a druhá kompozice je poměrně snadno rozpoznatelná, vidět třetí je již dosti namáhavé. Podobně se to má i s metaforami. Jednu oblast můžeme strukturovat pomocí různých metafor, přičemž

každá metafora nám umožní onu oblast chápat jiným způsobem, někdy snadno, jindy obtížně.

1.1.1.2 Analogie jádrem myšlení

Analogické či v širším smyslu metaforické myšlení ovšem nevyniká pouze ve vědeckém bádání, ale rovněž při řešení každodenních problémů a orientování se v neznámých situacích - zkrátka, všude tam, kde máme co dočinění s něčím pro nás novým a neobvyklým. Marvin Minsky, jeden z průkopníků výzkumu na poli umělé inteligence píše: „*Jak je možné, že vůbec něčemu rozumíme? Domnívám se, že téměř vždy je to díky*

tomu, že užijeme ten či onen druh analogie – to znamená, že každou novou věc si [v myslí] reprezentujeme tak, jako by se podobala něčemu, co známe již z dřívějška“ Minsky (1985: 57). Jinými slovy, při řešení nových problémů si z paměti vybavujeme vzpomínky na to, jak jsme podobné problémy řešili v minulosti. „Jenže“, píše Minsky, „nic nebývá dvakrát stejné, a tak i naše vzpomínky zřídka přesně odpovídají aktuální situaci. Potom nám nezbyvá, než ony vzpomínky přizpůsobit tak, aby na novou situaci pasovaly“ (1985: 298). V praxi to může vypadat například tak, že nutně potřebujeme zatlouci hřebík, ale jedině, co máme po ruce je kámen. Jsme-li kreativní, napadne nás použít tento kámen namísto kladiva. Tím jsme vytvořili analogii. Vybavili jsme si z paměti pojem (mentální reprezentaci) kladiva a shledali jsme mezi ním a kamenem jistou funkční analogii. Náš dosavadní pojem KLADIVO jsme takto kreativně přizpůsobili aktuální situaci, čímž jsme získali rozšířený pojem KLADIVO*. Tento nový pojem se vztahuje jak na běžná kladiva, tak i na některé kameny coby kladiva zvláštního druhu - totiž kladiva bez rukojeti. Kognitivní psycholog Lawrence Barsalou (1993) tyto pojmy doslova „ušité“ na míru aktuálnímu kontextu nazývá *ad hoc* kategorie a definuje je jako „dočasné konstrukty utvořené v krátkodobé paměti z širokého objemu znalostí uložených v paměti dlouhodobé“ (Barsalou 1993: 29).⁴⁰ To, co je pro lidské myšlení příznačné, je právě tato *pojmová flexibilita* neboli schopnost aktualizace pojmových kategorií podle parametrů daného kontextu. Pojmy, jakási mentální schémata, jimiž jsou organizovány naše zkušenosti a znalosti o světě, tudíž nelze chápat jako rigidně a objektivně, tj. na kontextu nezávisle vymezené škatulky, ale spíše tak, jak je nazývá jiný teoretik mysli a umělé inteligence Douglas Hofstadter (2001: 504), jako „fluidní entity“ umožňující dynamiku našeho myšlení.

40 Barsalou odkazuje na experiment Barclaye a kol. (1974), kteří zjistili, že pojem PIANO u lidí v různých kontextech sestává z různých paměťových obsahů. Probandům byl výraz *piano* představen nejprve v hudebním kontextu a poté v kontextu stěhování nábytku. Ukázalo se, že vlastnosti relevantní pro piano jako hudební nástroj fungovaly jako vodítka pro vybavení si pojmu z paměti v hudebním kontextu, zatímco vlastnosti jako těžkost a obtížná manipulovatelnost fungovaly jako vodítka pro vybavení pojmu v kontextu stěhování.

1.1.2. Jak metafory tvoří kategorie

V předešlé kapitole jsem naznačil to, jak metafora může být nahlížena jako druh analogického myšlení, ale zároveň také jako mentální operace, při níž dochází k tvorbě nových pojmových kategorií. Analogie a klasifikace se tak zdají být dvěma stránkami téže mince. Přesto mezi soudobými teoriemi metafory panují dohady o tom, zdali se lidé při interpretacích metafor soustřeďují spíše na ten či onen aspekt, tj. zda interpretují metafory primárně jako tvrzení podobnosti, či jako klasifikační výroky. V této části práce se budu věnovat právě těm teoriím, jež zdůrazňují onen druhý, klasifikační aspekt.

Pojetí metafory jako klasifikačního výroku najdeme explicitně formulované u filosofa Nelsona Goodmana: „*Nazvat obraz smutným a nazvat jej šedým jsou prostě různé způsoby klasifikace*“ (1968/2007: 67). Věci mohou být klasifikovány nesčetně mnoha způsoby. Jeden predikát (či jak říká Goodman *označení* - angl. *label*) tudíž může mít různé extenze (rozsahy aplikace). Predikát *smutný* může být aplikován jednou doslovně na živé bytosti a podruhé metaforicky na neživé předměty (např. obrazy). Je-li pak mezi předměty, na něž se predikát vztahuje, vnímána podobnost, je to právě v důsledku oné klasifikace.⁴¹ Slovy Goodmana: „*Fakt, že se daný výraz vztahuje, doslovně či metaforicky, na konkrétní objekty, může mezi nimi sám o sobě určitou podobnost vytvářet, a nikoli se na ní zakládat*“ (2008: 67). Na toto Goodmanovo pojetí v 90. letech navázala dodnes se živě rozvíjející teorie duální reference kognitivních psychologů Sama Glucksberga a Boaze Kyesara.

41 To, že je míra podobnosti závislá na kontextu, prokazuje např. i experiment s tzv. *grupováním*, jenž provedli psychologové Tversky a Gati (1978). V tomto experimentu byla probandům představena skupina čtyř světových zemí – Rakousko, Švédsko, Polsko, Maďarsko. Probandi měli tyto země spárovat podle míry, do jaké se jim zdály být podobné. Nejprve měli tendenci přiřadit k sobě Rakousko se Švédskem a Polsko s Maďarskem. Avšak v momentě, kdy Polsko bylo vyňato ze skupiny a nahrazeno Norskem, nastala tendence spojovat Švédsko s Norskem a Maďarsko s Rakouskem. Míra podobnosti mezi zeměmi se tak ukázala být relativní k tomu do jaké skupiny či kategorie jsou zařazeny.

1.1.2.1 Teorie duální reference

Teorie Glucksberga a Keysara (GaK 1990) byla primárně motivovaná úsilím vyvrátit představu o tom, že metafory jsou interpretovány jinak a složitěji než doslovné výrazy, a že jsou tudíž v jazyce a myšlení jakousi odchylkou od normy doslovnosti. Podle čtených teorií (Grice 2000, Searle 1993, Beardsley 1962) je totiž interpretace metafory popisována jako víceúrovňový proces:

- a) čtenář či posluchač nejprve interpretují výraz doslovně;
- b) posoudí jeho smysl na pozadí daného kontextu (jazykového i situačního);
- c) pokud se doslovná interpretace v daném kontextu zdá být „*sémanticky defektní*“ (Searle 1993), či obsahuje „*logickou opozici*“ (Beardsley 1962), či se nějak jinak vzpírá zásadám racionální komunikace (Grice 2000), je to pro posluchače/čtenáře signál k tomu, aby hledal alternativní figurativní (metaforickou, ironickou aj.) interpretaci.

Pokud by ovšem takovýto postup byl správný, znamenalo by to, že:

- a) doslovný význam výrazu je na kontextu nezávislý a interpretovi vytane na mysl automaticky a jako první;
- b) figurativní význam je oproti tomu vyvozený z kontextu a je brán v úvahu teprve poté, co doslovný význam selhal.

Výsledky mnohých psycholingvistických experimentů ovšem indikují, že tyto předpoklady tak zcela neplatí. Jestliže by interpret nejprve interpretoval výraz doslovně a teprve poté, co tento význam v daném kontextu selhal, začal figurativní interpretaci, znamenalo by to, že by lidem mělo trvat delší dobu pochopit metaforický význam sdělení než jeho doslovný význam. Blasco a Conninová (1993) na základě metody sémantického primingu však zjistili, že lidé mohou rozumět metaforickému významu sdělení stejně

rychle jako jeho doslovnému významu.⁴² Newsomová (1999) navíc ověřila, že je-li doslovný význam v kontextu zcela neadekvátní, nemusí interpretovi vůbec vytanout na mysl.⁴³ Jiný experiment (Glucksberg a kol. 1982) prokázal, že metaforické významy lidem tanou na mysl zcela automaticky všude tam, kde v daném kontextu dávají smysl, a to i tehdy, dává-li v témže kontextu stejně dobrý smysl také doslovná interpretace. Z těchto výsledků plyne, že doslovné významy slov a vět nemají v průběhu interpretace principiálně přednost před významy figurativními.⁴⁴ Tomu dále nasvědčují i výzkumy z

42 Metoda sémantického primingu užívaná v psycholingvistice spočívá na předpokladu, že člověku by mělo trvat kratší dobu (měřeno v milisekundách) rozpoznat, zda slovo na obrazovce je slovo existující ve slovní zásobě, či nonsens, tehdy, předchází-li tomuto slovu jiné významově spřízněné slovo. Např. mělo by trvat kratší dobu rozpoznat, že *sestřička* je slovo v češtině, předchází-li mu slovo *doktor*, než předchází-li mu např. slovo *radio*. Blasko a Conninová (1993) použili tuto metodu tak, že zkoumali, zda je metaforický význam daného slova rozeznán stejně rychle jako jeho doslovný význam.

43 V tomto experimentu byla probandům zadán výraz *sněhová bouře* v kontextu, v němž nesl vůj doslovný význam a dále v kontextu, v němž měl metaforický význam, např. *jeho vztek byl sněhová bouře* (*his anger was a blizzard*). Poté na obrazovce následovalo slovo *sněhová vločka* (*snowflake*), které je sice sémanticky spřízněné se slovem *sněhová vánice*, avšak narozdíl od něj konotuje jemnost a lehkost. Pokud by byl v průběhu interpretace metaforické verze aktivní doslovný význam výrazu *sněhová bouře*, mělo by rozpoznání slova *sněhová vločka* trvat stejně dlouho dobu jako v případě, kdy mu předcházel výraz *sněhová bouře* v doslovném kontextu. Opak byl ale pravdou, což naznačuje, že při interpretaci metafory nemusel být doslovný význam vůbec aktivní.

44 V roce 1935 publikoval americký psycholog J. R. Stroop článek, v němž prezentoval experiment dokazující, že lidé nemohou ignorovat doslovné významy slov. Tento experiment, dnes známý jako Stroopův test, spočíval v tom, že testovaným subjektům byla předložena slova tištěná různě barevnými inkousty a jejich úkolem bylo jmenovat názvy barev u jednotlivých slov. Když lidé narazili na slovo jako *červená*, které bylo napsané zeleným inkoustem, dělalo jim obtíže říci *zelená*, z čehož vyplývalo, že odpověď musela být ztížena nedobrovolným čtením a rozuměním slovu *červená*, které interferovalo s názvem barvy inkoustu. Glucksberg a kol. (1982) užili stejnou logiku na zjištění, zda-li lidé automaticky rozumí také figurativním významům, či zda-li je mohou ignorovat. Účastníkům testu byla na obrazovce prezentována po určitou dobu vždy jedna věta a jejich úkolem bylo rozhodnout, zda-li daná věta byla doslovně pravdivá či nepravdivá. Bylo použito čtyřech různých druhů vět: doslovně pravdivé („Někteří ptáci jsou vrabčáci.“), doslovně nepravdivé (*Někteří ptáci jsou jablka*), metafora (*Některá zaměstnání jsou věznice*, *Některé silnice jsou úžovky*) a zpřeházené metafora (*Některá zaměstnání jsou úžovky*, *Některé silnice jsou věznice*). Metafora byly doslovně nepravdivé, ale, vzaty nedoslovně, snadno interpretovatelné, zatímco zpřeházené metafora byly také doslovně nepravdivé, ale neinterpretovatelné. Pokud lidé mohou ignorovat metaforické významy, potom by jim nemělo trvat déle rozhodnout, že metafora jsou doslovně nepravdivé, stejně jako že zpřeházené metafora jsou doslovně nepravdivé. Pokud lidé, na druhou stranu, automaticky registrují jakékoli významy, které se nabízí, potom by jim mělo trvat déle zamítnout metafora, než jejich zpřeházené protějšky, a to proto že automaticky registrované „pravdivé“ metaforické významy budou v případě metafor interferovat s „nepravdivými“ doslovnými významy. Výsledky testu spolehlivě prokázaly druhou variantu. Reakční doby byly výrazně delší u metafor než u zpřeházených metafor, což dokazuje,

oblasti neurověd (Schmidt a kol. 2010, Cardillo a kol. 2010), které pomocí techniky fMRI zjistily, že zatím nic nenasvědčuje tomu, že by v mozku existovala samostatná neurální síť specializovaná na interpretaci metafor.

V souladu s touto evidencí Glucksberg a Keysar (GaK 1990) prezentují model interpretace metafor, podle něž jsou metafory interpretovány jednoduše tak jako kterýkoli doslovný klasifikační výrok - např. *člověk je dvounožec* - který sděluje, že člověk spadá do nadřazené kategorie *dvounožec*, a má tudíž určité vlastnosti specifické pro tuto kategorii. Jediný rozdíl mezi doslovným klasifikačním výrokem a metaforou spočívá v tom, že metaforický predikát označuje nadřazenou kategorii, která dosud nebyla lexikalizovaná. Jedná se právě o onen výše zmíněný typ *ad hoc* kategorie popsany psychologem Barsalouem (1993). Vezměme jako příklad *metaforu můj právník je žralok*. Tento výrok je sémanticky defektní, je-li výraz *žralok* interpretován doslovně jako označení kategorie mořských živočichů. Stane se ovšem interpretovatelný, pokud výraz *žralok* chápeme jako abstraktní nadřazenou *ad hoc* kategorii predátorů, tj. dravých a krutých tvorů, do které zcela logicky může spadat i něčí právník. Jelikož tato *ad hoc* kategorie dravých a krutých tvorů nemá v lexikonu ustálené pojmenování, vypůjčí si jméno od svého prototypického člena, kterým je právě žralok coby mořský živočich.⁴⁵ Glucksberg v pozdější studii (2001) tuto zvláštnost metafor nazývá *duální reference* (*dual reference*), neboť metaforický predikát zde referuje simultánně 1) k *žraloku** coby abstraktní kategorii dravých a krutých tvorů a 2) k *žraloku* coby konkrétnímu mořskému živočichu, který je prototypickým členem oné *ad hoc* kategorie (viz tabulka 1).⁴⁶

že lidé nemohou ignorovat metaforické významy tam, kde se nabízí, ale naopak je registrují zcela automaticky.

45 Autoři se zde opírají o *teorii prototypů* kognitivní psycholožky Eleanory Roschové (1973), podle které jsou pojmové kategorie v lidské paměti strukturovány hierarchicky v tom smyslu, že některé členy jsou více typické než jiné. Např. holub je považován za typičtějšího člena kategorie *ptáci* než tučňák. Každá kategorie má svého prototypického člena, od něž se odvíjí její charakteristické atributy.

46 Dodejme, že duální reference není nutně jen záležitostí metafor. Např. v angličtině bývá výraz *Pilsner* užíván jako označení kategorie určitého typu piva (světlého ležáku), ale zároveň i jako název jedné konkrétní značky piva (Plzeňský Prazdroj), která je prototypickým zástupcem oné obecné kategorie.

<i>žralok</i> (doslovný)	<i>žralok*</i> (metaforický)
krutý	krutý
dravý	dravý
nebezpečný	nebezpečný
má ploutve	
plave v oceánu	
má ostré zuby	

Tabulka 1 - hypotetická mentální reprezentace doslovného a metaforického žraloka.

To, že význam metafory má co dočinění s prototypičností či exemplárností lze snadno nahlédnout. Věta *ani Einsteinovy teorie nejsou ze zlata* zní srozumitelněji, než věta *ani Einsteinovy teorie nejsou ze stříbra* a daleko srozumitelněji než *ani Einsteinovy teorie nejsou z hliníku*. Zlato je zjevně prototypickým členem abstraktní kategorie věcí, kterým je ve společnosti přisuzována mimořádná hodnota (a mohou do ni tudíž spadat i Einsteinovy teorie), zatímco stříbro je méně typickým členem a hliník prakticky vůbec.

2.1.3 Teorie relevance a místo metafory v mezilidské komunikaci

Jestliže teorie duální reference staví na roveň doslovnou a metaforickou interpretaci, pak teorie relevance (TR), která na ni částečně navazuje, jde ještě dále a pomyslnou hranici mezi doslovným a metaforickým významem ještě více rozostří. Cílem teorie relevance je podle jejích autorů Dana Sperbera a Deirdre Wilsonové (SaW 1996, 2006) popsat základní principy mezilidské komunikace a to včetně jejích vágnějších forem jako jsou implicitní sdělení, naznačování, sdělování dojmů, čtení „mezi řádky“ apod. Do této sféry implicitní komunikace spadají přirozeně také metafory.

TR vychází z předpokladu, že součástí kognitivní architektury člověka je mechanismus, jenž bývá v psychologii označován jako *mind-reading*⁴⁷, díky němuž je člověk schopen připisovat mentální stavy jako přesvědčení, intence, emoce apod. druhým lidem, a na základě toho předpovídat a ovlivňovat jejich chování. Jako jednu z funkcí tohoto kognitivního mechanismu je podle autorů třeba nahlížet také komunikaci. Vždyť k tomu, aby si lidé rozuměli je zjevně potřeba, aby dokázali rozpoznat své intence, tedy to, oč jim v komunikačním aktu jde, co mají na mysli.⁴⁸

Principem, na jehož základě „čteme“ myslí druhých lidí a komunikujeme s nimi, je podle SaW to, že „*lidská kognice má sklon řídit se snahou o maximalizaci relevance*“ (1996: 260). Autoři tuto hypotézu nazývají *kognitivní princip relevance* a zdůvodňují ji evolučně. U lidí se v důsledku selekčních tlaků vyvinula schopnost věnovat pozornost potenciálně informačně hodnotným podnětům v jejich okolí a ruku v ruce s tím i schopnost tyto podněty kognitivně zpracovávat co nejúspornější cestou. Z toho důvodu má smysl rozlišovat dvojí kritérium relevance: Prvním je to, nakolik je nová informace s to interagovat s již stávajícími obsahy v recipientově mysli (background assumptions) takovým způsobem, že z této interakce vyplynou určité *kontextuální implikace* (contextual implications), které mu přinesou určitý *kognitivní zisk* (cognitive effect) - např. zodpovězení nějaké otázky, revize předešlých znalostí apod. Čím vyšší je potenciální kognitivní zisk nové informace, tím vyšší má relevanci a tím spíše jí recipient bude věnovat pozornost. Druhým kritériem relevance je *náročnost zpracování* (processing effort), tedy to, jak velká kapacita mysli/mozku je potřeba ke zpracování oné příchozí informace. Čím nižší je náročnost zpracování, tím vyšší je relevance. Kupříkladu představme si dvě různé odpovědi na otázku *kolik je hodin?*

47 Slovensky k problematice mind-readingu ve vývojové psychologii viz Baron-Cohen (2009).

48 Představa, že komunikace spočívá na jedné straně v manifestaci intencí a na druhé straně v jejich rozpoznání, je jádrem sémantické teorie filosofa Paula Grice. V eseji nazvané *Význam* (1991) Grice píše: „*A mnil něco promluvou x' je (zhruba) totéž jako 'A pronesl x s intencí vyvolat v publiku nějaký účinek díky tomu, že publikum rozpozná jeho intenci.'*“ Z tohoto tvrzení je zřejmé, že chce-li mluvčí sdělit publiku nějakou informaci, musí mu dát svoji komunikační intenci nějak najevo. Např. sedím-li na baru s intencí objednat si u barmana další nápoj, nestačí jen, že tuto komunikační intenci mám, ale pro to, abych ovlivnil barmanovy myšlenky požadovaným směrem, musím podniknout ještě něco, díky čemu barman moji intenci rozpozná. Můžu mu například zamávat prázdnou skleničkou před očima, nebo na ní poukázat prstem a nebo prostě nahlas říci „*ještě jedno prosím*“.

a) Je 15:25.

b) Je $\sqrt{225}$ hodin a 5² minut.

Přestože obě odpovědi mají stejnou informační hodnotu, neboli přinášejí tazateli stejný kognitivní zisk, z hlediska náročnosti zpracování je a) více relevantní než b). Názorně lze tedy míru relevance vyjádřit následující rovnicí:⁴⁹

KOGNITIVNÍ ZISK

RELEVANCE = -----

NÁROČNOST ZPRACOVÁNÍ

Druhá klíčová hypotéza TR – tzv. *komunikační princip relevance* - vychází ze skutečnosti, že mezi všemi dostupnými relevantními informacemi zaujímají zvláštní postavení *ostentativní podněty*, tzn. takové podněty, které o sobě dávají vědět, že jsou zde právě z toho důvodu, že někdo má *intenci* nám jejich prostřednictvím cosi sdělit. Ostentativním podnětem může být gesto, dopis v láhvi, mluvený projev či psaný text apod. Co tvrdí SaW, je, že „každý akt ostentativní komunikace komunikuje předpoklad své vlastní *optimální relevance*“ (1996: 260). Tento předpoklad optimální relevance vychází z podstaty komunikace, jak jí intuitivně rozumíme, totiž jako snahy o vzájemné dorozumění. Autor příspěvku si přeje, aby mu adresát porozuměl. Je tedy v jeho zájmu učinit toto sdělení co nejsrozumitelnější (tedy co nejméně náročné na zpracování). Přesto nelze čekat, že autor ve snaze o srozumitelnost půjde za hranice svých vyjadřovacích možností či proti své vůli vyjádřit se např. ve verších či implicitně, prostřednictvím náznaků, metafor apod. Učiní tedy svůj příspěvek právě natolik relevantní, nakolik v dané situaci chce a je schopen, tzn. tak, aby na straně recipienta vedl k požadovanému efektu – tedy nabytí kognitivního zisku - avšak zároveň od něj nevyžadoval víc kognitivní námahy, než kolik je jí třeba pro dosažení onoho zisku.

49 Tuto rovnici je však třeba chápat pouze ilustrativně. Ve skutečnosti nelze žádný z parametrů relevance vyjádřit kvantitativně. Jak píše SaW, „RT neposkytuje žádné absolutní měřítko náročnosti zpracování ani kognitivního zisku a ani nepředpokládá, že by takové měřítko bylo vzhledem ke spontánní aktivitě mysli možné. Co však předpokládá, je, že aktuální či očekávaná relevance dvou vstupů může být obvykle porovnána“ (SaW 2006: 626).

Na základě těchto předpokladů SaW postulují lidem vrozený inferenční mechanismus umožňující interpretaci („mind reading“) projevu mluvčího či autora:

„(a) Při výpočtu kognitivního zisku postupuj cestou nejmenšího úsilí. Testuj interpretační hypotézy (...) v pořadí podle jejich dostupnosti.

(b) Zastav se, až tvé očekávání optimální relevance bude uspokojeno“ (2006: 613).

Výsledné pochopení smyslu promluvy (či textu), k němuž interpret touto inferenční procedurou dospěje, bude tou „nejplauzibilnější hypotézou o tom, co má mluvčí na mysli“ (2005: 614). Jistěže tato hypotéza nemusí být vždy správná, „avšak bude tím nejlepším, čeho racionální posluchač může dosáhnout“ (2006: 614).

Podívejme se nyní, jaké místo zaujímá podle TR v komunikaci metafora. SaW (2006) poukazuje na to, že s jazykem v komunikaci nakládáme téměř vždy více či méně volně. Naše slova v různých kontextech nabývají různý význam, jednou o něco užší, jindy o něco širší než je jejich sémantický zakódovaný význam. Tento zakódovaný význam SaW (2006) nazývají *logická forma* a popisují jej jako neúplnou pojmovou reprezentaci, jež zahrnuje celou řadu encyklopedických znalostí (encyclopaedic assumptions) uložených v naší dlouhodobé paměti. Když slyšíme nebo čteme slova a věty, aktivují se v naší paměti tyto logické formy, avšak ty nepředstavují již hotový význam, nýbrž slouží pouze jako odrazový můstek v interpretačním procesu řízeném očekáváním optimální relevance. To znamená, že významy jednotlivých slov jsou uzpůsobeny do aktuálního kontextu tak, aby z nich plynul očekávaný kognitivní zisk. Jinými slovy, jedná se opět o tvorbu oněch *ad hoc kategorií* v pojetí psychologa Barsaloua (1993). Pro SaW je zásadní, že proces uzpůsobování slovního významu do kontextu se týká i doslovného významu, který bývá tradičně chápán jako pevně zakódovaný a na kontextu nezávislý.⁵⁰ SaW (2008) uvádí řadu příkladů, kdy bývá doslovný význam kontextuálně zúžen, např. ve výrazu *mám teplotu* coby odpovědi na otázku, zda-li dotyčný půjde do práce, je zakódovaný encyklopedický obsah pojmu TEPLOTA zúžen na v daném kontextu relevantní ad hoc pojem TEPLOTA*, který denotuje tělesnou teplotu vyšší než 36°C. Vedle zúžování pojmového významu

⁵⁰ Viz úvod, str. 13.

často dochází také k rozšiřování, jehož mírnější varianta je podle SaW (2008) *aproximace*. Zde uvedu vlastní příklad. Představme si situaci, kdy učitelka vlastivědy říká žákům: *Česká republika má 10 milionů obyvatel*. 10 milionů zde sice není přesný údaj, avšak je to kulaté číslo, které se snadno pamatuje. Krom toho, ačkoli je uvedená věta striktně vzato nepravda, vyplývají z ní stejné implikace týkající se např. představy o zalidněnosti území nebo o náročnosti uspořádání referenda, jaké by vyplývaly z více pravdivého, avšak pro žáky hůře zapamatovatelného, a tudíž méně relevantního tvrzení, že Česká republika má 10516125 obyvatel.⁵¹ Aproximace je tudíž způsobem, jakým učitelka optimalizuje relevanci svého výroku pro danou situaci. Můžeme si samozřejmě představit i jiný kontext, např. demografickou studii, ve které by přesné vyčíslení bylo optimálně relevantní a naopak aproximace by se zde jevila jako nedbalost. Jiným příkladem aproximace je třeba řekneme-li o někom, že je plešatý, ačkoli má na hlavě ještě několik málo vlasů.

Všiměme si, že zatímco se zúžováním významu se zdá být zachována doslovnost (teplota vyšší než 36°C je stále doslovná teplota), s rozšiřováním významu doslovnost slábne (Česká republika nemá doslovně 10 milionů obyvatel a člověk není doslovně plešatý, má-li ještě stále několik vlasů). O něco silnější variantu rozšíření či rozvolnění pojmu pak představuje hyperbola typu *Ester je nejmilejší člověk na světě*. Extremní varianta rozšíření je pak z hlediska TR to, co obvykle považujeme za „čistokrevné“ metafory. Zde stačí připomenout v minulé kapitole rozebíranou metaforu *můj právník je žralok*, kde je zakódovaný pojem ŽRALOK rozšířen na ad hoc pojem ŽRALOK*, tj. kategorii dravých a krutých tvorů, do níž spadají jak reální žraloci, tak i něčí právník. TR tak vlastně přejímá zmíněnou teorii duální reference Glucksberga a Kyesara (1990), avšak začleňuje ji do širšího rámce své teorie kognice a komunikace. Podstatné je, že podle TR není principálního rozdílu mezi doslovnou, volnou a metaforickou interpretací. Jedná se o kontinuum případů volného užití jazyka, mezi nimiž nelze vést ostré hranice, jak to zobrazují na následujícím schématu:

krajní doslovnost ----- aproximace ----- nadsázka ----- krajní metaforičnost.

51 Údaj Českého statistického úřadu z prosince 2012.

Intepret vždy automaticky hledá právě tu intepretaci, která nejsnáze uspokojí jeho očekávání kognitivního zisku. Jednou je to interpretace striktně doslovná, jindy volná až metaforická. „*Metafora tudíž nevyžaduje žádné speciální interpretační schopnosti či procedury; je přirozeným výsledkem některých velmi obecných procedur užívaných při verbální komunikaci*“ (SaW 1996: 237). SaW (2008) nakonec dochází k možná poněkud chmurnému závěru, že metafory jako takové (ale rovněž i doslovné významy) vlastně neexistují. Kontinuální přechody mezi doslovnou, volnou a metaforickou interpretací a absence jednoznačných kritérií pro jejich rozlišení svědčí „*nikoli o tom, že by mezi těmito kategoriemi byly překryvy či rozostřené hranice, nýbrž o tom, že takovéto jedinečné kategorie neexistují, alespoň ne z deskriptivního, psycholingvistického či pragmatického hlediska*“ (2008: 95). Mluvíme-li tedy o doslovných a metaforických významech, měli bychom si být podle autorů vědomi toho, že tato rozlišení jsou pouze normativní a nikoli deskriptivní, neboť se jedná o uměle definované výseky uvnitř přirozeného kontinua.

2.1.3.1 Relevance a poetický efekt

SaW (1996) rozlišují dvojí druh výpovědi. První - *explikatura* - je tím, co je v autorově výpovědi explicitně řečeno. Pochopení explikatury zahrnuje výše uvedené uzpůsobení zakódované logické formy pojmů do aktuálního kontextu, ale také např. přiřazování významu ukazovacím zájmenům a jiným na kontextu závislým větným prvkům.⁵² Druhou úrovní je *implikatura*, neboli to, co mluvčí danou promluvou míní sdělit, za jakým účelem ji pronáší.⁵³ Zásadní roli při vyvození smyslu jak explicitní, tak implicitní výpovědi hraje

52 V pragmatické lingvistice se tyto výrazy, jejichž význam se vždy proměňuje s okolnostmi dané komunikační situace, nazývají souhrnně *deixe*. Patří sem např. výrazy jako *zde, teď, zítra, ona*, apod. (viz Hirschová 2006).

53 SaW navazují na Grícovu koncepci *konverzační implikatury* zmíněnou zde na str. 46. S Gricem se ovšem rozcházejí v pojetí *explikatury*. Pro Grice (2000) sestává to, co je v promluvě explicitně řečeno, výhradně z doslovných významů, které posluchač nezávisle na kontextu dekóduje a teprve posléze, na základě dekódovaného významu a kontextu vyvodí implikované sdělení. Podle TR však tento dvojúrovňový proces interpretace (t.j. nejdříve dekódování, poté inference) neplatí, neboť explicitní význam věty není nikdy plně zakódován, nýbrž bývá vždy do jisté míry

kontext. Ten je v TR chápán nikoli jako předem daný soubor okolních informací, nýbrž jako mentálně reprezentovaná suma premis, které interpret konstruuje a dynamicky uzpůsobuje v průběhu interpretace. „*Kontextem zde nemíním jen předchozí text či prostředí, v němž se uskutečňuje promluva, nýbrž množinu premis vytvořenou s cílem vyvození žádoucí interpretace. Tyto premisy mohou pocházet z předchozího textu či z pozorování mluvčího a aktuální situace, avšak mohou též být vzaty z kulturních či vědeckých znalostí, selského rozumu či (...) jakékoli náhodné informace, k níž má posluchač v dané chvíli přístup*“ (Wilsonová 1994).

Jako primitivní, avšak názorný příklad hypotetické inferenční procedury interpretace výpovědi z hlediska TR uvedu krátkou konverzaci:

PETR: *Dáš si pivo?*

KAREL: *Řídím.*

Petr položil Karlovi otázku a přirozeně očekává, že Karlova nepřímá odpověď bude optimálně relevantní, a hledá tudíž interpretaci, která toto jeho očekávání naplní. Jinými slovy očekává, že fakt, že Karel odpovídá nepřímou (čímž klade vyšší nárok na zpracování, než kdyby se vyjádřil přímo) bude vybalancován odpovídajícím kognitivním ziskem. Výraz *Řídím* v Petrově mysli aktivuje pojem ŘÍDIT. Z mnoha encyklopedických znalostí, které si Petr ve své paměti s tímto pojmem může potenciálně spojit, pouze některé nabydou v kontextu jím položené otázky relevance. Petr tak zkonstruuje ad hoc pojmem ŘÍDIT* (řídít dopravní prostředek, pro což je nutná schopnost koncentrace apod). To dále povede ke konstrukci několika relevantních kontextových premis, např., že *pivo je alkoholický nápoj a alkohol snižuje schopnost koncentrace*. Z těchto premis spolu s Karlovou explicitní odpovědí pak Petr vyvodí závěr: *Karel si pivo nedá*. A právě tento závěr bude tou nejpravděpodobnější, neboli nejsnáze dosažitelnou a zároveň nejvíce uspokojivou (a tudíž podle TR racionálně ospravedlnitelnou) hypotézou o tom, co Karel míní sdělit.

uzpůsoben do kontextu tak, jak bylo výše nastíněno.

Podle SaW (1996) je dále možné rozlišovat mezi *silnou* a *slabou* implikaturou. Silně je závěr implikován tehdy, je-li jeho vyvození nezbytné pro uspokojení interpretova očekávání relevance, neboť bez něj by promluva nedávala smysl. Slabě implikované závěry jsou oproti tomu ty, jež sice napomáhají uspokojit očekávání relevance, avšak jejich vyvození není pro toto uspokojení nezbytné. Ve výše uvedené konverzaci je závěr *Karel si nedá pivo* implikován silně, neboť bez jeho vyvození by Karlova odpověď *Řídím* nedávala smysl. Nicméně tím, že Karel odpověděl nepřímo, předestřel Petrovi širší kontext, a tudíž i více možností pro vyvození také některých slabých implikatur. Petr se tudíž mohl dobrat např. také závěru, že mu Karel svojí nepřímou odpovědí chce naznačit, že je zodpovědný člověk, či, že se chce pochlubit, že dosud nepřišel o svůj řídičský průkaz. Oba tyto závěry jistě dodávají odpovědi na relevanci, neboť pro Petra představují dodatečný kognitivní zisk, o němž by byl ochuzen, kdyby Karel byl býval odpověděl přímočaře, nicméně vyvození těchto slabých implikatur není pro pochopení smyslu odpovědi nezbytné. SaW (1996: 236) k tomu dodávají, že na rozdíl od silných implikatur, u nichž lze z hlediska výše nastíněných principů TR racionálně předpokládat, že je autor s vysokou pravděpodobností mínil sdělit, slabé implikatury interpret vyvozuje takřkajíc na vlastní zodpovědnost a měl by počítat s tím, že je autor mohl, ale také nemusel mít intenci sdělit.

Existují ovšem také případy, kdy autorovo sdělení nabývá na relevanci jen díky široké a potenciálně nekonečné škále slabých implikatur, SaW toto užití jazyka, které je typické zejména pro literární komunikaci, nazývají *poetický efekt* (1996: 217). Jako příklad uvádí metaforu, jíž kdysi spisovatel Gustav Flaubert okomentoval literární dílo Leconta de Lisle:

„Jeho inkoust je bledý“ (1996: 237).

Striktně doslovná interpretace této věty je vyloučena. Zdá se také, že z ní jednoznačně neplyne ani žádná silná implikatura, která by sama o sobě uspokojila naše očekávání relevance. *„Jediná cesta, jak stanovit relevanci tohoto tvrzení, je vyhledat širokou škálu velmi slabých implikací“* (1996: 237). Po určitých rozšířeních pojmů *inkoust* a *bledý* vzhledem ke kontextu, že se jedná o literární kritiku, lze vyvodit slabé implikatury jako

např. že co, platí o spisovatelově inkoustu, platí též o jeho díle, že toto dílo postrádá kontrast, či že se brzy vytratí ze světa. Proces interpretace je podle TR třeba vidět jako veskrze dynamický. Každý imlikovaný závěr může být totiž opětovně vložen jakožto nová kontextová premisa do inferenčního procesu, a vést tak k dalším implikaturám, např. že spisovatel do psaní nedává celé své srdce a tak podobně. Podobných implikatur může interpret vygenerovat potenciálně nekonečno, aniž by o kterékoli z nich mohl říci, že byla autorem specificky míněna. Možná, že Flaubert neměl na mysli žádnou konkrétní myšlenku, ale spíše jakousi vágní představu či dojem ze spisovatelova díla a právě metafora jakožto jedna forem volného užití jazyka mu umožnila tuto vágní představu zprostředkovat. „*Krása a nápaditost vydařené metafory*“, shrnují SaW, „*spočívá v kondenzaci, ve skutečnosti, že jednoduchý výraz, jehož bylo volně užito, determinuje velmi širokou škálu slabých implikací. (...) Čím širší je rozsah potenciálních implikací a čím větší je interpretova zodpovědnost za jejich zkonstruování, tím větší je poetický efekt, a tím kreativnější je metafora*“ (1996: 236-237).⁵⁴ Metafora je takto vysoce efektivním prostředkem komunikace, neboť i přesto, že si žádá vysoké náklady na zpracování, její odměnou je (pakliže je interpretace úspěšná) vysoký kognitivní zisk.

2.1.3.2 Emergentní význam

Jedním z problémů, na něž koncepce metafor v TR, ale i v dřívě probraných teoriích naráží, je problém tzv. *emergentního významu*. Tento problém spočívá v tom, že v případě některých metafor je určitá kategorie rozšířena natolik, že zahrnuje vlastnosti, které již

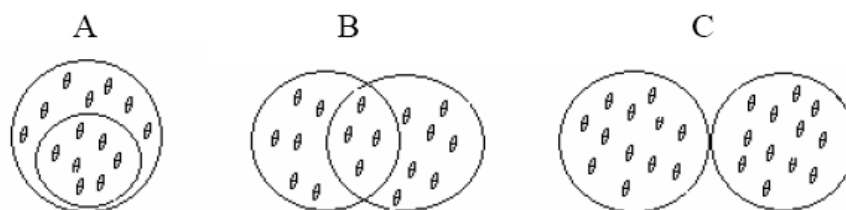
54 Na jiném místě pak SaW (2008), ve snaze ukázat, že interpretace metafor se principálně nijak neliší od interpretací jinak užitých výrazů, zdůrazňují, že poetický efekt není nutně spojen s metaforičností. Příkladem mohou být japonské básně haiku, v nichž bývají slova užitá zpravidla zcela doslovně, přesto však sugerují širokou škálu implikací. „*Celkově vzato jde o to, že čím více se přibližujeme k metaforickému pólu kontinua doslovnost - volné užití - metaforičnost, tím větší svoboda interpretace je ponechána posluchačům nebo čtenářům, a tím více je pravděpodobné, že relevance bude dosaženo zkrze širokou škálu slabých implikací, tedy zkrze poetické efekty. Čili, když porovnáte metaforu a jiná užití slov, tu najdete trochu více toho a tu zas trochu méně tamtoho, ale nic, co by zasluhovalo speciální teorii*“ (2008: 103).

nelze odvodit z jejího zakódovaného významu (logické formy). Dalo by se to také vyjádřit tak, že původní lexikalizovaná kategorie se promění ve zcela novou ad hoc kategorii, která z tou původní již nemá nic společného, jako to vidíme na obr. 8 v případě C. Jako příklady emergentního významu bývají uváděny metafory typu:

- a) *tenhle chirurg je řezník* (o chirurgovi, který omylem odoperoval zdravou ledvinu)
- b) *náš vedoucí je Buldozér* (o vedoucím, který nemilosrdně uděluje výpovědi)
- c) *Sally je kus ledu* (o dívce, která se odmítá přátelit a ignoruje všechny komplimenty)

Tyto metafory v uvedených kontextech implikují řekněme přibližně toto:

- a) *tenhle chirurg je nekompetentní, nešikovný, šílený atd.*
- b) *náš vedoucí je tvrdohlavý, bezohledný atd.*
- c) *Sally je emocionálně uzavřená, asexuální atd.*

Obr. 8. Různé způsoby rozšíření kategorie. Převzato z Vega Morenové (2007).

Problém nyní spočívá jednoduše v tom, že s řezníkem je zde spojována nekompetentnost či šílenost a s věcmi jako buldozer a kus ledu zase psychické vlastnosti náležící výhradně živým bytostem. Vlastnosti jako nekompetentnost a šílenost ale nejsou součástí lexikálně zakódovaného encyklopedického obsahu kategorie *řezník*, podobně jako asexualita není zakódovaným obsahem kategorie *led*. Jedná se zde tedy o

zcela emergentní významové prvky, které se vynořují jako důsledek interpretace metafory v určitém kontextu.⁵⁵ Odkud a jak se ale tyto nové vlastnosti berou?

Dalo by se říci, že se jedná možná o jeden z nejpodstatnějších problémů teorie metafory vůbec, který se netýká jen teorie relevance, ale i jiných teorií, které interpretaci metafory zakládají pouze na propozičních reprezentacích.⁵⁶ Návrhy na řešení tohoto problému uvnitř samotné TR nevyznívají příliš přesvědčivě. Vega Morenová (2004) kupříkladu podotýká, že jelikož interpretace spočívá v dynamickém procesu vzájemného sladování interpretových hypotéz o kontextu, explikatuře a implikaturách vedeném snahou o nalezení uspokojivé interpretace, není důvod, proč by interpret věty *tenhle chirurg je řezník* nemohl opakovanými zpětnovazebnými inferencemi dospět od zakódovaného pojmu ŘEZNÍK postupně až takovému ad hoc pojmu ŘEZNÍK*, který již bude mít zcela jiný význam než byl ten původní. Sama pak interpretaci této metafory demonstruje na celkem šestnácti inferenčních krocích. Takto náročná a zdlouhavá interpretační procedura zjevně banální metafory se ovšem zdá být v naprostém rozporu s ekonomickým pojetím interpretace v TR i s předpokladem, že metafory mají být podle TR stejně snadno interpretovatelné jako doslovné věty. Podobnou námitku lze vznést také vůči návrhu Carstonové a Wilsonové (2006), podle něž je možné, že vlastnosti obvykle spojované s pojmem KUS LEDU jako např. *chladný, tvrdý, tuhý atd.* mohou být lexikálně zakódovány dvojím způsobem: a) v běžném fyzickém smyslu (*chladný, tvrdý, tuhý*) vtahujícím se na skutečný kus ledu a b) v psychologickém smyslu (*chladný***, *tvrdý***, *tuhý***) vztahujícím se na emocionálně uzavřené, asexuální atd. osoby). Interpret věty *Sally je kus ledu* tak může inferenčně postupovat od lexikalizovaného pojmu KUS LEDU k pojmům *chladný, tvrdý atd.* v jejich fyzickém smyslu a odtud ke konstrukci abstraktního ad hoc pojem CHLADNÝ* zahrnujícího jak fyzický smysl (CHLADNÝ), tak psychologický

55 Lze ovšem namítnout, že v uvedených případech (*led, řezník*) se jedná o konvenční, mrtvé metafory, jejichž metaforický význam je již standardní součástí jejich lexikálního obsahu. Nicméně i tyto konvenční metafory patrně bývaly kdysi živé, a teorie emergentního významu tak mohou osvětlit přinejmenším to, jak tento význam vznikl před tím, než „zemřel“.

56 Kupříkladu výše zmíněná Glucksbergova teorie duální reference tuto otázku zcela obchází, neboť nevysvětluje, jak interpret metafory zkonstruuje právě tu či onu abstraktní ad hoc kategorii, která mnohdy zahrnuje řadu emergentních vlastností. Obdobně teorie strukturního mapování má problém vysvětlit například to, jak při mapování strukturu pojmu ŘEZNÍK na pojem CHIRURG, vznikne nová propoziční struktura obsahující vlastnosti jako je *nekompetence* či *šilenost*.

smysl (CHLADNÝ**) a vyvodit z toho, že Sally je emocionálně uzavřená, asexuální atd. Otázkou zde je, jak podotýká Tendahl (2009: 146), „proč by měl interpret zkonstruovat abstraktní pojem (CHLADNÝ*) poté co již zkonstruoval pojem konkrétnější (CHLADNÝ či CHLADNÝ**)“. Vždyť toto si „žádá vyšší náklady na zpracování (...) a nejeví se tudíž jako relevantí tah.“

Na zjevnou krkolomnost a bezvýhodnost čistě propozičního přístupu v otázce emergentního významu, poukazuje již dříve Carstonová (2002: 356), když se ptá „zda-li přístup založený [pouze] na propozičních pojmových reprezentacích (explikatura a implikatura) vůbec kdy může plně postihnout proces a výsledek interpretace metafor“, a dále připomíná že: „z fenomenologické perspektivy se tím, co je na většině metafor tak udivující, zdá být jejich imaginativní kvalita.“ Mým cílem v následující části je pokusit se nastínit teorie, podle kterých je právě tato imaginativní kvalita tím, co je pro konstituci metaforického významu zcela fundamentální.

2.2 NEPROPOZIČNÍ ASPEKT

Teorie, které jsem v předešlé části nastínil, vysvětlují metaforické sdělení či myšlenku jakožto sumu implikovaných propozic. Ani jedna z těchto teorií však nebere v potaz percepční, imaginativní, pocitovou či obecněji zkušenostní stránku chápání metafor. Přitom, jak bylo naznačeno v předešlé kapitole, se zdá být obtížné vysvětlit smysluplnost některých metafor bez odkazu k těmto nepropozičním kvalitám. V této části se zaměřím na teorie, které se snaží onu nepropoziční stránku metaforického významu blíže určit a ukázat, v čem spočívá její explanační síla. Konkrétně se budu věnovat teoriím metafor vycházejícím z paradigmatu *vtělené mysli* (*embodied mind*), jež v posledních pár desetiletích představuje výrazný myšlenkový proud v rámci kognitivních vědy. V jeho jádru stojí představa, že kognitivní procesy jsou ontogeneticky i filogeneticky formovány senzo-motorickými interakcemi mezi tělem organismu a jeho prostředím. Zkušenost pramenící z této interakce je pak základem pojmů, myšlení, jazyka a dalších kognitivních dispozic (viz Gibbs 2006 či Shapiro 2011, Johnson 2006).

Podobně jako v úvodu k předešlé části zabývající se propozičním aspektem metafory se i v této části nabízí znovu připomenout onu provokativní námitku Donalda Davidsona (1981) vůči existenci metaforického významu jako takového. Jak jsem již zmínil, podle Davidsona metafory pouze *přibližují* či *naznačují* (*intimate*) podobně jako bájná „*delfská věštírna*“ (1981: 217). Toto přibližování či naznačování má nepropoziční, piktorální povahu a nelze jej narozdíl od doslovného významu nijak systematicky uchopit. Označení *význam* je totiž podle Davidsona hodno pouze to, co je doslovné, propoziční a je s to popisovat objektivní fakta. Oproti tomu následující teorie představují snahu ukázat, že ony nepropoziční a nedoslovné stránky poznání do jisté míry systematicky uchopit lze, ba dokonce, že to, co běžně vnímáme jako význam či významuplnost v jazyce má základ právě v oné *zkušenostní* či, jak ji chápe Mark Johnson (2006) s odkazem na filosofii Johna Deweyho, *estetické* dimenzi poznání.⁵⁷

2.2.1 Metafora jako senzo-motorická simulace

Jednou z velkých kapitol v soudobém výzkumu na poli kognitivní psychologie a lingvistiky je účast tělesné zkušenosti (tj. smyslové percepce, propriocepce, motoriky, imaginace a emocionality) v procesu chápání řeči a v pojmovém myšlení. Neustále přibývá experimentů potvrzujících, že lidé rozumí řeči na základě utváření mentální senzo-motorické *simulace* jejího obsahu (Pecher a Zwaan 2005, Lakoff a Gallese 2005). V této souvislosti je zkoumána také role senzo-motorické či někdy nazývané *vtělené* (*embodied*) simulace během interpretace metafor.⁵⁸

Jedna z výrazných postav tohoto výzkumu, psycholog Lawrence Barsalou, kterého jsem zmiňoval již v předešlých kapitolách v souvislosti s hypotézou *pojmové flexibility*, je

57 Podle pragmatické estetiky Johna Deweyho (1934/2005) je zkušenost recipienta uměleckého díla v principu tatáž (byť rozdílá co do intenzity) jako zkušenost prožívaná během praktických životních aktivit či při teoretickém, pojmovém myšlení. V každém případě je přítomna neprostředně pocíťovaná kvalita prostupující aktuálně prožívanou situaci (kterou může být např. i akt myšlení) a dodávající jí celistvost a významuplnost.

58 V tomto výzkumu lze, domnívám se, spatřovat pokračování oněch úvah o piktorální povaze básnického jazyka, zejména pak metafory v estetice 18. století, které jsem zmínil v kap. 1.2.

rovněž autorem teorie *percepčních symbolů* (Barsalou 1999). Percepční symboly jsou schematické paměťové otisky naší smyslové zkušenosti, které mají původ jak v exterocepci (zrak, sluch, hmat, čich, chuť) tak v introspektivních prožitcích (propriocepce, emoce, bolest). Jednotlivé percepční symboly jsou integrovány do schémat, které Barsalou nazývá *simulátory*. Simulátor je pro Barsalou vlastně totéž co pojem či kategorie, avšak od klasického propozičního pojetí pojmů coby zcela arbitrárních (tj. nemajících žádnou percepční podobnost s tím, co reprezentují) a amodálních (tj. na žádné ze smyslových modalit nezávislých) seznamů vlastností, encyklopedických hesel či uzlů v propozičních sítích, s nimiž operovaly teorie probírané v předešlé části, se teorie percepčních symbolů liší tím, že pojmy chápe jako analogové a multimodální, tzn. založené na rozmanitosti smyslové, tělesné zkušenosti. Např. simulátor (pojem) KLADIVO je komplexní paměťové schéma obsahující invarianty všech našich předešlých zkušeností (percipovaných situací) spojených s kladivem. Když např. slyšíme větu obsahující výraz *kladivo*, spustí se v našem mozku *percepční simulace*. To znamená, že se re-aktivují neurony v příslušných senzo-motorických oblastech mozkové kůry, které byly aktivní při původním aktu percepce. Simulace kladiva přitom může vstoupit do vědomí jako konkrétní smyslová vzpomínka na dřívější manipulace s tímto nástrojem, avšak může zůstat také pod prahem vědomí, existující pouze jako „neurální stav“ (1999: 612). Podstatnou vlastností simulátorů je jejich dynamická proměnlivost v kontextu - tedy vlastně ona již dříve probíraná pojmová flexibilita a tvorba ad hoc kategorií.⁵⁹ „V principu může simulátor produkovat nekonečný počet simulací měnících se dynamicky úměrně aktuálním cílům a situacím“, píše Barsalou (2003: 521). Např. simulátor AUTO může produkovat simulace různých typů aut z různých perspektiv, pro různé účely. Simulace je tedy selektivní, vždy aktivuje jen vybranou, v daném kontextu relevantní část celkové množiny našich zkušeností. V neposlední řadě zmiňuje Barsalou možnost tvořivého kombinování simulátorů, která lidem umožňuje simulovat i to, co překračuje jejich zkušenost, a existuje tak pouze jako předmět jejich fantazie.

⁵⁹ Třeba dodat, že teorie metafory rozebírané v předešlé části (teorie duální reference, teorie relevance) si z Barsalouovy koncepce pojmů přivlastnily pouze tu část zabývající se pojmovou flexibilitou a vtiskly jí propoziční charakter, přičemž tezi o senzo-motorickém založení pojmů nechaly bez povšimnutí.

Indurkha (1999) v tomto pojetí pojmů coby percepčních simulací spatřuje elegantní možnost, jak vysvětlit sématickou inovativnost metafor, totiž onen emergentní význam, o němž jsem pojednával výše. Jako příklad rozebírá báseň Stephena Spendera nazvanou *Seascape*, v níž autor přirovnává oceán k harfě.⁶⁰ Podle Indurkhiy probíhá interpretace tak, že „souběžně aktivované simulátory pro oceán a pro harfu se pokoušejí vytvořit společnou simulaci. V tomto procesu jejich [percepční] vlastnosti kooperují (mohli bychom říci, že rezonují), zatímco jiné se vzájemně vylučují. Někdo by například mohl vytvořit asociaci mezi představou světla odrážejícího se na strunách harfy ležící a čekající na to, až bude rozezněna a slunečním svitem rozehrávajícím vlnky na klidné hladině oceánu (...) Resonance těchto vlastností může být zcela jedinečná v tom smyslu, že tyto vlastnosti nikdy předtím nemusely být dány do souvislosti a nemohly být aktivovány ani jedním z pojmů stojících samostatně“ (1999: 622).

Podobně bychom si mohli představit interpretaci některé z výše zmiňovaných metafor jako třeba *ten chirurg je řezník*, kdy emergentní význam, kterým je chirurgova nekompetence, vyplyne jednoduše z percepční simulace řezníka v roli chirurga na operačním sále vykonávajícího pro něj charakteristický pohyb sekání mrtvého masa. Přitom, jak se domnívá Ritchie (2008), se takovéto pojetí interpretace zdá být slučitelné se základními postuláty teorie relevance, jen s tím rozdílem, že inferenční proces se odehrává nikoli na amodálních reprezentacích (logických formách/encyklopedických heslech) nýbrž na multimodálních percepčních simulacích. Interpret ze všech možných potenciálních simulací konstruuje právě ty, které se v daném kontextu zdají optimálně relevantní.

Osobně se navíc domnívám, že tento proces konstrukce metaforické percepční simulace může být blíže vysvětlen také jinou „vtělenou“ teorií chápání jazyka, a sice tzv. *indexovou hypotézou (indexical hypothesis)* psychologů Gleneberga a Kaschaka (2002), která, pokud je mi známo, dosud nebyla aplikována na popis interpretace metafor. Podle indexové hypotézy jsou jednotlivá slova ve větě v interpretově paměti asociována s

60 První sloka básně v anglickém originále zní: „*There are some days the happy ocean lies / Like an unfingered harp, below the land. / Afternoon guilds all the silent wires / Into a burning music for the eyes / On mirrors flashing between fine-strung fires / The shore, heaped up with roses, horses, spires / Wanders on water tall above ribbed sand*“ (dostupné na <http://wonderingminstrels.blogspot.cz/2002/01/seascape-stephen-spender.html>).

percepčními symboly jejich referentů a poté jsou tyto dílčí simulace zkombinovány (meshed) do koherentního celku odpovídajícímu významu celé věty. Zásadní roli při tomto kombinování hrají tzv. *affordance*. Tento anglický termín lze asi nejlépe popsat jako potenciál věcí či prostředí interagovat s jinými věcmi a s námi samými, s našimi těly a smysly, a to za účelem dosažení určitých cílů.⁶¹ Kupříkladu affordancí židle je to, že nám umožňuje posadit se na ní, či si na ní stoupnout např. za účelem zašroubování žárovky v lustru, avšak neumožňuje nám již to, abychom ji použili jako vázu na květinu. Tyto interakční potenciality předmětů či prostředí podle indexové hypotézy určují limity smysluplného kombinování jejich percepčních simulací v našem chápání jazykových výrazů. Např. věty *pověs si sako na malířský stojan* a *pověs si sako na talíř* jsou sice obě gramaticky správně utvořené, avšak po sémantické stránce je druhá věta nonsens, neboť affordancí talíře není sloužit jako věšák. Nicméně, jako vždy, záleží na kontextu. Můžeme si domyslet kontext např. surrealistické básně či fantasy románu, v němž by i tento výraz mohl nabýt smyslu, byť by to vyžadovalo, abychom popustili uzdu fantazii a transformovali pojem TALÍŘ a jeho percepční simulaci do takové fantastické podoby, v níž by tento předmět nabyl potřebné *affordance*. Domnívám se, že přinejmenším v případech některých poetických metafor (např. *oceán je harfa*) lze jejich interpretaci popsat právě jako snahu o imaginativní sladování či kombinování *affordancí* do jedné koherentní simulace (či vícero paralelních simulací), navzdory tomu, že možnosti tohoto kombinování nám nemusí být známy z reálné zkušenosti, avšak mohou být „vynalezeny“ tak, že si ony předměty (jejich percepční simulace) zkonstruujeme ve vlastním fantazijním světě, v němž budou platit jiné zákony interakce než v tom reálném. Tak např. *affordancí* harfy je brnkat na její struny, a produkovat tak zvukové vlny, zatímco jednou z *affordancí* oceánu je surfovat na jeho vlnách. Tyto *affordance* lze pak hypoteticky zkloubit např. do metaforické simulace, v níž bude oceán hudebním nástrojem a vlny jeho strunami, na něž hrají surfaři svými prkny.

Zůstává zde otázka, proč kreativní, poetické metafory obvykle vyvolávají percepční simulace na vědomé úrovni („*staví scénu před očima*“, viz 1.1 a 1.2), zatímco při

61 Termín *affordance* původně pochází od psychologa Jamese Jerome Gibsona a je základem jeho ekologické teorie percepce (Gibson 1979).

interpretaci mrtvých nebo „ohraných“ metafor zůstávají tyto simulace nevýrazné či zcela pod prahem vědomí. Možná, že indexová hypotéza by mohla přispět k objasnění této otázky, neboť se zdá, alespoň na základě introspekce, být patrné, že vstupují-li slova do neobvyklých kontextů, v nichž jsme jako interpreti nuceni imaginativně vynalézat nové kombinace percepčních simulací jejich referentů, je třeba, abychom tyto simulace měli přítomny ve vědomí, a mohli tak aktivně prozkoumávat jejich interakční potenciál. Všechny tyto úvahy jsou ovšem jen velice hrubé a jsou spíše námětem na budoucí výzkum imaginativních procesů během interpretace metafor.

2.2.2 Teorie konceptuální metafor

Nyní se nabízí otázka, jestliže konkrétním pojmům, čímž zde míním ty, jež se vztahují na hmatatelné entity typu ŘEZNÍK, CHIRURG, HARFA, OCEÁN rozumíme na základě percepční simulace, jak je tomu v případě abstraktních pojmů typu ČAS, LÁSKA nebo SPRÁVEDLNOST, které se na žádné hmatatelné, smyslové entity nevztahují? Rozumíme i těmto pojmům na základě tělesné, percepční zkušenosti? Odpověď na tuto otázku přináší *Teorie konceptuální metafor* (TKP) George Lakoffa a Marka Johnsona, kterou tito autoři poprvé představili v knize *Metafor, kterými žijeme* (2002). Ústřední teze jejich teorie zní: „*Metafor jakožto jazykové výrazy jsou možné právě proto, že metafor existují už v pojmovém systému člověka*“ (2002: 18). Tím mají autoři na mysli, že mnohým z našich pojmů, zkrze něž organizujeme a chápeme svět, rozumíme na základě jiných pojmů. Např. jeden ze způsobů, jakým chápeme čas, je že si jej představujeme jako pohyb v prostoru. Tato tzv. *konceptuální metafora* ČAS JE POHYBUJÍCÍ SE PŘEDMĚT je ukotvena v našem pojmovém systému a motivuje celou řadu metaforických výrazů, které běžně užíváme v řeči, když mluvíme o čase, jako např.

Přijde čas, kdy...

Ten čas už dávno přešel, co...

Čas letí.

Vyhlížím už s radostí příchod Vánoc.

Postavme se budoucnosti s hrdým čelem.

Obdobně význam metafory *Sally je kus ledu*, jehož vysvětlení představovalo problém pro některé výše uvedené teorie (2.1.3.2), je podle TKP smysluplný jednoduše proto, že v našem pojmovém systému již existuje zakotvená konceptuální metafora CITOVÁ NÁKLONNOST JE TEPLA, která stejně tak osmysluje výrazy jako *vřelá osoba*, či *chladný pohled*.

Odkud se ale konceptuální metafory vzaly v našem pojmovém systému? Odpověď Lakoffa a Johnsona zní, že tyto metafory „*spočívají na systematických korelacích v rámci naší zkušenosti*“ (2002: 79). „*Metafora ČAS JE POHYBUJÍCÍ SE PŘEDMĚT je zakotvena v korelaci mezi předmětem pohybujícím se směrem k nám a časem, kterého je třeba, aby se k nám dostal*“ (2002: 77). Metafora CITOVÁ NÁKLONNOST JE TEPLA je zase zakotvena např. v opakovaném mateřském obětí, při němž je pocítováno tělesné teplo. Mezi další konceptuální metafory patří např. VÍCE JE NAHOŘE a MÉNĚ JE DOLE, jež pramení z běžných percepčních korelací, kdy např. vnímáme, že s přibývajícím tekutinou v nádobě, stoupá hladina a naopak). Na základě takovýchto metafor pak říkáme např., že nám šéf *zvedl* plat, či, že počet chyb v textu je *nizky*. Podle Feldmana (2006) si utváříme takovéto asociace neboli *primární metafory* již od raného dětství a ty pak zůstávají fyzicky přítomné jako neurální spoje v mozku.

Podstatnou vlastností oněch primárních konceptuálních metafor je, že se přímo vážou na nejelementárnější struktury naší zkušenosti, které Lakoff a Johnson (2002) nejprve nazývali *zkušenostní gestalty* a později (Johnson 1987) *představová schémata (image schemas)*.⁶² Tato schémata jsou opakující se vzorce v naší senzo-motorické zkušenosti (percepce, manipulování s předměty, pohyb těla), která do těchto zkušeností vnáší řád a koherenci a způsobují, že tyto zkušenosti subjektivně zakoušíme či pocítujeme (percepčně, kinesteticky, emočně) jako smysluplné. Povaha těchto prekonceptuálních, předjazykových, zkušenostních schémat je dána již specifickou konstitucí našich těl a

⁶² Tato schémata, jak je charakterizuje Johnson (1987) jsou multimodální analogové mentální reprezentace, tedy smyslové představy složené z různých modalit (zrak, sluch, propriocepce atd.) V tomto ohledu se podobají výše zmíněným Barsalouovým *percepčním symbolům*.

určitými obecnými vlastnostmi prostředí, v nichž se vyskytují. Tak např. díky skutečnosti, že naše těla stojí vzpřímeně, a působí na ně gravitační síla, máme představová schémata pro to, co je NAHOŘE, co je DOLE a co je ROVNOVÁHA.⁶³ „*Představme si*“, píše Lakoff a Johnson (2002: 75) „*bytost tvaru koule, která by žila mimo jakékoli gravitační pole, bez jakéhokoli poznání nebo představ o jakémkoli jiném druhu zkušenosti, co by pak asi pro takovou bytost mohlo znamenat NAHOŘE?*“. Podobně na jiném místě píše: „*Pojmy VPŘEDU a VZADU jsou tělově založené. Dávají smysl jen bytostem, které mají předek a zadek*“ (1999: 34). Představová schémata také mají svoji vlastní imaginativně-percepční, „vtělenou“ logiku neboli „*inferenční strukturu*“ (Johnson 1987). Např. naše představové schéma pro POHYBUJÍCÍ SE PŘEDMĚT předpokládá nás jako pozorovatele, kolem něhož se předmět pohybuje. Z toho plynou prostorové vztahy *za námi* a *před námi*. Je-li toto schéma aplikováno metaforicky na naše chápání času, zůstává jeho prostorová logika zachována a vnímáme pak čas jako pohybující se k nám a míjející nás. To předpokládá také, že jako pozorovatelé hledíme buď směrem, odkud se k nám čas pohybuje (*tváří v tvář budoucnosti*) a nebo směrem, kde se od nás vzdaluje (*do vzdálené minulosti*). V případě, že je předmětů (časových úseků) pohybujících se kolem nás vícero, získávají také ony předo-zadní orientaci vůči sobě navzájem. Lakoff a Johnson (2002: 57) touto percepčně-prostorovou logikou vysvětlují zdánlivý paradox, že výraz *týdny před námi* znamená totéž jako *následující týdny*. Když totiž říkáme následující týdny, nevnímáme je jakožto týdny následující *za námi* (v minulosti), nýbrž jakožto týdny následující v řadě *jeden za druhým*, přičemž celá tato řada se nachází *před námi* (v budoucnosti).

TKP jde právě především o to zkoumat, jakým způsobem představová schémata a na nich založené primární metafory strukturují většinu našich abstraktních pojmů a myšlení. Podle Gradyho (1997) v našem pojmovém systému z určitých primárních metafor vznikají

63 Tento základ prekonceptuálních kognitivních struktur v univerzálně biologicky daném charakteru lidského těla a jeho senzomotorických interakcích s fyzikálním prostředím je důvodem pro to, že určité metafory jsou stejné v mnoha jazycích napříč různými kulturami. Např. kognitivní lingvistiká Eve Sweetserová (1990) zjistila, že ve všech indo-evropských jazycích se vyskytují zkušenostně motivované metafory jako VIDĚT JE VĚDĚT, ROZUMĚT JE UCHOPIT. Tato zjištění podle ní představují opak Sapir-Whorfově hypotézy jazkového determinismu a jazykové relativity (t.j. tezi, že lidské poznání je formováno jazykem, a že příslušníci různých jazykových komunit tudíž poznávají odlišně), stručně řečeno jazyk podle Sweetserové neformuje poznání, nýbrž naopak lidské kognitivní dispozice formují jazyk.

jejich spojením tzv. *složené* konceptuální metafory, které sice nejsou založeny v přímé zkušenostní korelaci, avšak zachovávají zkušenostní báze oněch primárních metafor, z nichž jsou složeny. Kupříkladu konceptuální metafora TEORIE JSOU BUDOVI sice není přímo zakotvena v korelaci v rámci naší zkušenosti, avšak skládá se podle Gradyho ze dvou primárních metafor SETRVAT JE ZŮSTAT STÁT a USPOŘÁDANOST JE HMOTNÁ STRUKTURA, které již očividně zkušenostní (kinestetickou, percepční) bázi mají. Tímto způsobem utváří konceptuální metafora TEORIE JSOU BUDOVI vtělený prekonceptuální vzorec pro to, jak chápeme a mluvíme o něčem tak abstraktním, jako jsou vědecké teorie - viz příklady Lakoffa a Johnsona (2002: 61):

Co je *základem* vaší teorie?

Tato teorie potřebuje větší *oporu*.

Tento argument je *chatrný*.

Potřebujeme více fakt, jinak se celá argumentace *zhroutlí*.

Máme tu nějaká fakta, kterými by se dal *vyztužit rámec* té teorie.

Obdobně Johnson (1987) zkoumá, jakým způsobem se do našeho chápání určitých abstraktních pojmů oblastí jako SPRAVEDLNOST, PSYCHIKA OSOBNOSTI, EKONOMIE, EKOLOGIE aj. metaforicky promítá jedno z klíčových kinestetických představových schémat, jakým je ROVNŮVÁHA. Některé další studie zase analyzují, která konceptuální metafory strukturují klíčové filosofické pojmy jako např. BYTÍ nebo KAUZALITA (Lakoff a Johnson 1999), či politické ideje pravice a levice (Lakoff 1996), či odhalují metaforické základy samotné matematiky (Lakoff a Núñez 2000). V TKP tak lze spatřovat systematické rozvinutí myšlenky, kterou, jak jsme viděli, nacházíme již u Vica a Nietzscheho, a sice že lidské myšlení je od samého základu imaginativní a metaforické (viz 1.2).

TKP má zjevně mnoho společných rysů s teorií analogického myšlení D. Gentnerové (viz 2.1.1). I zde je metafora pojata jako strukturální analogie, kde část struktury zdrojové domény (ROVNŮVÁHA) je mapována na strukturu domény cílové (SPRAVEDLNOST). Od teorie strukturálního mapování, jež popisuje analogické myšlení jakožto mapování mezi dvěma sémantickými propozičními sítěmi, se ovšem TKP zásadně liší tím, že jí jde

především o to ukázat, jakým způsobem jsou konceptuální metafory strukturující lidské myšlení a chápání založeny v prekonceptuální, senzo-motorické potažmo estetické (v Deweyho pojetí – viz pozn. 57) zkušenosti.

ZÁVĚR

V této práci jsem se pokusil vytvořit pokud možno stručný a přehledný úvod do mimořádně komplexního tématu, které je předmětem bádání již takřka dva a půl tisíce let a které dosud není zdaleka vyčerpáno. Byť se jedná převážně o kompilační práci, její přínos může být spatřován právě v tom, že na malé ploše poskytuje relativně ucelený obraz o kognitivní funkci metafory projevující se jak v umění, tak ve vědě a filosofii i v každodenním uvažování a komunikaci. Snažil jsem se přitom zaměřit zejména na prvek kreativity - schopnosti chápat věci v nových souvislostech a generovat nové postřehy - která je metafoře bytostně vlastní a která se projevuje ve všech zmíněných oblastech. Za podnětné zde považuji také nastínění historické kontinuity některých v současnosti velmi diskutovaných témat, jako jsou problematika metaforického myšlení a role, jakou při něm hrají smysly, tělo a imaginace. Práce také zahrnuje dílčí komparace mezi jednotlivými metaforologickými přístupy a poukazuje na to, v čem se tyto přístupy mohou doplňovat tak, aby obsáhly problematiku kognitivní funkce metafory v plné šíři. Hlavní myšlenku, jež spojuje všechny zde nastíněné teorie, zdá se mi, nejlépe a přitom nejstručněji vystihuje následující citace z článku kognitivních psychologů Ortonyho a Fainsilberové (1987), kterou tuto práci zároveň uzavřu:

„Metafory a jejich blízcí příbuzní, analogie, jsou důležitými nástroji poznání a komunikace, neboť nám umožňují známé věci uchopit novými způsoby a nové věci uchopit známými způsoby.“

SEZNAM CITOVANÉ LITERATURY

- Aristotelés (1999)** *Rétorika a Poetika*. Praha: Petr Rezek.
- Aristotelés (2008)** *Poetika*. Praha: Oikoymenh.
- Aristotelés (1975)** *Topiky*. Praha: Academia.
- Ayer, A. (1990)** *Language, Truth, and Logic*. Penguin Books.
- Barclay a kol. (1974)** Comprehension and semantic flexibility. In *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour* 13, str. 471-481.
- Baron-Cohen, S. (2009)** *Duševná slepota. Nevidieť do mysle. Esej o autizme a teórii mysle*. Bratislava: Európa.
- Barsalou, L. (1993)** Flexibility, Structure, and Linguistic Vagery in Concepts. In Collins, A. F. a kol. (Eds.) *Theories of Memory*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Barsalou, L. (1999)** Perceptual symbol systems. In *Behavioral and Brain Sciences*, 22.
- Barsalou, L. (2003)** Situated simulation in the human conceptual system. In *Language and Cognitive Processes* 18 (5/6), str. 513-562.
- Baumgarten, A. (2007)** *Ästhetik*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Beardsley, M. C. (1962)** The metaphorical twist. In *Philosophy and Phenomenological Research* 22.
- Black, M. (1962)** Metaphor. In *Models and Metaphors*, Ithaca. Cornell University Press.
- Black, M. (1993)** More about Metaphor. In Ortony, A. (Ed.) *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press.
- Blasko, D. G. a Conninová, C. M. (1993)** Effects of familiarity and aptness on metaphor processing. In *Journal of Experimental Psychology* 19 (2), str. 295-308.
- Barthes, R. (2002)** Úvod do strukturální analýzy vyprávění. In *Znak, struktura, vyprávění*. Brno: Host.
- Cardillo, E. R. a kol. (2010)** Stimulus design is an obstacle course: 560 matched literal and metaphorical sentences for testing neural hypotheses about metaphor. In *Behavior Research Methods* 42 (3), str. 651-664.
- Carnap, R., Hahn, H., Neurath, O. (2006)** Vědecké pojetí světa. Vídeňský kroužek. In Fiala, J. (Ed.) *Analytická filosofie - První čítanka*. Nymburk: O.P.S.
- Carroll, N. (2001)** *Beyond Aesthetics*. Cambridge University Press.
- Carstonová, R., Wilsonová, D. (2006)** Metaphor and the 'emergent property' issue. In *Mind and Language* 21 (3).
- Carstonová, R. (2002)** Thoughts and Utterances: The Pragmatics of Explicit Communication.
- Cassirer, E. (1996)** *Filosofie symbolických forem 1*. Praha: Oikoymenh.
- Cohen, T. (1981)** Figurative speech and figurative acts. In Johnson, M. (Ed.) *Philosophical Perspectives on Metaphor*. University of Minnesota Press.
- Damasio, A. (2000)** *Descartův omyl. Emoce, rozum a lidský mozek*. Mladá fronta.

- Danesi, M. (1993)** *Vico, Metaphor and the Origin of Language*. Indiana University Press.
- Davidson, D. (1981)** What metaphors mean. In Johnson, M. (Ed.) *Philosophical Perspectives on Metaphor*. University of Minnesota Press.
- Dewey, J. (2005)** *Art as Experience*. Penguin Books.
- Driven, R. (2002)** Metonymy and Metaphor: Two Mental Strategies of Conceptualisation. In Driven, R. a Parings, R. (eds) *Metaphor and Metonymy in Comparison and contrast*. Llh.
- Drulák, P. (2009)** *Metafory studené války*. Praha: Portál.
- Eco, U. (1983)** The scandal of metaphor. In *Poetics Today*, 4 (2), str. 217 – 257.
- Eco, U. (1979)** *The Role of the Reader*. Bloomington: Indiana University Press.
- Eco, U. (1995)** *Ostrov včerejšího dne*. Praha: Simon and Simon Publishers.
- Eco, U. (2000)** *Mysl a smysl*. Moraviapress.
- Eco, U. (2004)** *Meze interpretace*. Praha: Karolinum.
- Eco, U. (2009)** *Bludiště seznamů*. Praha: Argo.
- Eysenck, M. W. a Keane, M. (2008)** *Kognitivní psychologie*. Praha: Academia
- Feldman, J. (2006)** *From Molecule to Metaphor*. MIT Press.
- Frege, G. (1992)** O smyslu a významu. In *Scientia & Filosofia* 4.
- Forrester, S. (2010)** Theories of Metaphor in Seventeenth and Eighteenth-Century British Philosophy. In *Literature Compass* 7 (8), str. 610-625).
- Friedrich, H. (1993)** *Struktura moderní lyriky*. Brno: Host.
- Gallese, V., Lakoff, G. (2005)**. The Brain's Concepts: The Role of the Sensory-Motor System in Reason and Language. In *Cognitive Neuropsychology* 22, str. 455-479.
- Gentnerová, D. (1983)** Structure-Mapping. A Theoretical Framework for Analogy. In *Cognitive Science*, 7 (2).
- Gentnerová, D. (1988)** Metaphor as Structure Mapping: The Relational Shift. In *Child Development*, 59.
- Gentnerová, D. a Clement (1988)** Evidence for relational selectivity in the interpretation of in analogy and metaphor. In Bower, G. H. (Ed.), *The psychology of learning and motivation: Advances in research and theory*. NY: Academic Press.
- Gentnerová, D. (1982)** Are scientific analogies metaphors? In Miall, D. S. (Ed.), *Metaphor: Problems and perspectives*. Brighton: Harvester Press Ltd.
- Gentnerová, D. a Markman, A. (1997)** Structure mapping in analogy and similarity. In *American Psychologist* 52.
- Gentnerová, D. a Gentner (1983)** Flowing waters or teeming crowds: Mental models of electricity. In D. Gentner a A. L. Stevens (Eds.), *Mental models*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Gentnerová, D. a Jeziorski, M. (1993)** The shift from metaphor to analogy in western science. In Ortony, A. (Ed.) *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press.
- Gibbs, R. (2006)** *Embodiment and Cognitive Science*. Cambridge University Press.
- Gibbs, R. (1994)** *Poetics of Mind*. Santa Cruz: University of California.

- Gibbs, R. (2008)** *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge University Press.
- Gibson, J. J. (1979)** *The Ecological Approach to Visual Perception*. New Jersey: Hillsdale.
- Gleneberg, A., Kaschak, M. (2002)** Grounding language in action. In *Psychonomic Bulletin & Review* 9 (3), 558-565.
- Glucksberg, S., Keysar, B. (1990)** Understanding metaphorical comparisons: Beyond similarity. In *Psychological Review*, 97, str. 3-18.
- Glucksberg, S. a kol. (1982)** On understanding non-literal speech: Can people ignore metaphors? In *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 1, str. 85-96 .
- Glucksberg, S. (2001)** *Understanding Figurative Language: From Metaphor to Idioms*. Oxford University Press.
- Goodman, N. (1981)** Metaphor as Moonlighting. In Johnson, M. (Ed.) *Philosophical Perspectives on Metaphor*. University of Minnesota Press.
- Goodman, N. (2007)** Jazyky umění. Praha: Academia.
- Grady, J. (2007)** THEORIES ARE BUILDINGS revisited. In *Cognitive Linguistics* 8 (4), str. 267-290.
- Grice, P. (2000)** *Logika a konverzace*. In Fiala, J. (Ed.) *Analytická filosofie – Druhá část*. Nymburk: O.P.S.
- Grice, P. (1991)** Meaning. In *Studies in the Way of Words*. Harvard University Press.
- Hirschová, M. (2006)** *Pragmatika v češtině*. Univerzita Palackého v Olomouci.
- Hlobil, T. (2001)** *Jazyk, poezie a teorie nápodoby*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Hobbes, T. (2009)** *Leviathan*. Praha: Oikoymenh.
- Hofstadter, D. (2001)** Analogy as the core of cognition. In Gentnerová, D. a kol. (Eds.) *The Analogical Mind: Perspectives from Cognitive Science*. MIT Press, str. 499-538.
- Holyoak a Thagard (1996)** *Mental Leaps*. MIT Press.
- Homer, S. (2005)** *Jacques Lacan*. Routledge.
- Horatius (2002)** *De arte poetica*. Praha: Academia.
- Hrabák, J. (1973)** *Poetika*. Praha: Českosl. Spisovatel.
- Indurkha, B. (1999)** Creativity of metaphor in perceptual symbol systems. In *Behavioral and Brain Sciences* 22/4.
- Jakobson, R. (1995a)** Dva aspekty jazyka a dva typy afatických poruch. In *Poetická funkce*. Jinočany: H&H.
- Jakobson, R. (1995b)** O realismu v umění. In *Poetická funkce*. Jinočany: H&H.
- Jakobson, R. (1995c)** Úpadek filmu? In *Poetická funkce*. Jinočany: H&H.
- Johnson, M. (1987)** *The Body in the Mind*. University of Chicago Press.
- Johnson, M. (2006)** *The Meaning of the Body*. University of Chicago Press.
- Johnson, M (1987)** Introduction: Metaphor in the philosophical tradition. In Johnson, M. (Ed.) *Philosophical Perspectives on Metaphor*. University of Minnesota Press.
- Kant, I. (1972)** Prolegomena ke každé příští metafyzice, jež se bude moci stát vědou. Praha: Svoboda.
- Kittay, E. (1990)** *Metaphor: Its Cognitive Force and Semantic Structure*. Oxford University Press.
- Kuzmičová, A. (2012)** Presence in the reading of literary narrative: A case for motor enactment. In *Semiotika* 189-1

(4), str. 23-48.

- Lakoff, G. (1996)** *Moral politics : What Conservatives Know that Liberals Don't*. University of Chicago Press.
- Lakoff, G. (2001)** *Metaphors of terror*. Dostupné online na:
<http://www.cse.buffalo.edu/~rapaport/575/F01/lakoff.on.terrorism.html>
- Lakoff, G. a Johnson, M. (2002)** *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Lakoff, G. a Johnson, M. (1999)** *Philosophy In The Flesh: the Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. Basic Books.
- Lakoff, G., Núñez, R. (2000)** *Where Mathematics Comes From*. New York: Basic Books.
- Leach, E. (1974)** *Claude Lévi-Strauss*. The University Chicago Press.
- Leezenberg, M. (2002)** *Contexts of Metaphor*. Elsevier Science.
- Locke, J. (1984)** *Esej o lidském rozumu*. Praha: Svoboda.
- Lowenbergová, I. (1981)** Identifying Metaphors. In Johnson, M. (Ed.) *Philosophical Perspectives on Metaphor*. University of Minnesota Press.
- Mácha, J. (2010)** *Analytische Theorien der Metapher*. Berlin: LIT.
- Minsky, M. (1985)** *The Society of Mind*. New York: Simon and Schuster Paperbacks.
- Mirbachová, D. (2007)** Předmluva k Baumgarten, A. (2007) *Ästhetik*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Morris, Ch. (1997)** Základy teorie znaků. In Palek, B. (ed.) *Sémiotika*. Praha: Karlova Univerzita.
- Mráz, M. (2007)** Analogie v Aristotelově filosofii. In Dvořák, P. (Ed.) *Analogie ve filosofii a teologii*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Mukařovský, J. (1929)** heslo „Metafora“. In *Masarykův slovník naučný*. Praha: Českosl. Kompas.
- Nebeská, I. (2001)** Konotace a inference. In *Čeština – univerzália a specifiká*. Brno: Masarykova Univerzita.
- Nebeská, I. a kol. (2005)** *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Newsomová M. (1999)** *Property Activation and Inibition in Metaphor Comprehension*. Princeton University.
- Nietzsche, F. (2007)** *O pravdě a lži ve smyslu nikoli morálním*. Praha: Oikoymenh.
- van Noppen, J. P. a kol. (1985)** *Metaphor: A Bibliography of Post-1970 Publications*. Amsterdam: John Benjamins.
- Orel, M., Facová, V. (2010)** *Člověk, jeho smysly a svět*. Grada.
- Ortony, A. (1975)** Why Metaphors Are Necessary and Not Just Nice. In *Educational Theory* 25/1.
- Ortony, A. (1987)** The role of metaphors in description of emotions. In *Proceedings of the 1987 Workshop on Theoretical Issues in Natural Language Processing*, str. 181-184.
- Ortony, A. (1993)** *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press.
- Paivio, A. a Walshová, M. (1980)** Psychological processes in metaphor comprehension and memory. In Ortony, A. (Ed.) *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press.
- Pavelka, J. (1982)** *Anatomie metafory*. Brno: Blok.
- Peirce, Ch. P. (1931-58)** *Collected Paters*, sv. 1. Harvard University Press.

- Pecher, D., Zwaan, R.A. (2005).** *Grounding Cognition: The Role of Perception and Action in Memory, Language, and Thinking*. Cambridge University Press.
- Pender, E. E. (2003)** Plato on metaphors and models. In Boys-Stones, G. R. (Ed.) *Metaphor, Allegory and the Classical Tradition*. Oxford University Press.
- Quintillianus, M. F. (1985)** *Základy rétoriky*. Praha: Odeon.
- Ricoeur, P. (2006)** *The rule of metaphor*. Routledge.
- Richards, I. A. (1981)** The philosophy of rethorik. In Johnson, M. (Ed.) *Philosophical Perspectives on Metaphor*. University of Minnesota Press.
- Ritchie (2008)** X IS A JOURNEY: Embodied Simulation in Metaphor Interpretation. In *Metaphor and Symbol* 23/3.
- Rolf, Eckard (2005)** *Metaphertheorien. Typologie, Darstellung, Bibliographie*. Berlin: De Gruyter.
- Roschová, E. (1973)** Natural Categories. In *Cognitive Psychology* 4 (3), str. 328-350.
- Saussure, F. (1996)** *Kurz obecné lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Searle, J. (1993)** Metaphor. In Ortony, A. (ed.) *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press.
- Seminová, E. a Masciová, M. (1996)**. Politics is football: Metaphor in the discourse of Silvio Berlusconi in Italy. *Discourse and Society*, 7, str. 243–269.
- Shapiro, L. (2011)** *Embodied Cognition*. New York: Routledge.
- Shibles, W. A (1971)** *Metaphor: An Annotated Bibliography and History*. Wisconsin: The Language Press.
- Schmidt, G. L. a kol. (2010)** Beyond laterality: A critical assesment of research on the neural basis of metaphor. In *Journal of International Neuropsychological Society* 16 (1), str. 1-5.
- Sperber, D., Wilsonová, D. (1996)** *Relevance, Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell
- Sperber, D. a Wilsonová, D. (2006)** Relevance Theory. In Horn, L. A. a Ward, G. (Eds.) *The Handbook of Pragmatics*, Blackwell Publishing, str. 607-632.
- Sperber, D., Wilsonová, D. (2008)** The deflationary account of metaphor. In Gibbs, R. (Ed.) *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge University Press.
- Stachová, J. (1994)** *Model a analogie ve vědě, umění a filosofii*. Praha: Filosofia.
- Steinhart, E. (2001)** *The Logic of Metaphor: Analogous Parts of Possible Worlds*. Dodrecht: Kluwer Academic.
- Sweetserová, E. (1990)** From Ethymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure.
- Tendahl, M. (2009)** *A Hybrid Theory of Metaphor. Relevance Theory and Cognitive Linguistics*. Palgrave Macmillan.
- Tversky, A. a Gati, I. (1978)**. Studies of similarity. In E. Roseh a Lloyd, B. B. (Eds.) *Cognition and categorization*. New Jersey: Erlbaum.
- Vega Morenová, R. (2004)** Metaphor interpretation and emergence. In *UCL Working Papers in Linguistics* 16.
- Vico, G. (1991)** *Základy nové vědy o společné přirozenosti národů*. Praha: Academia.
- Walton, K. (1993)** Metaphor and Prop Oriented Make-Believe. In *European Journal of Philosophy*, 1, str. 39–57
- Wilsonová, D. (1994)** Relevance and understanding. In Brown, E. a kol. (Eds.) *Language and Understanding*, Oxford

Univerity Press, str. 35-58.

Wittgenstein, L. (1993) *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: Oikoymenh.

Willoxová, C. (2010) Co-creating metaphor in the classroom for deeper learning. In *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education* 22 (1), str. 71-79.

Zaltman, G. a Zaltmanová L. (2008) *Marketing Metaphoria: What Deep Metaphors Reveal about the Minds of Consumers*. Harvard Business School Press.